KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXVIII. évf. Julius—Augustus 1893. 4-ik füzet.

Az unitárius püspöki czím jogosultsága.

A római kath vallásnak azon tana, hogy egyedül abban lehet idvezülni, nem áll egyedül; ilyen az is, hogy ez az egyetemes keresztény vallás, vagy a közönséges keresztény anyaszentegyház, ez az egész keresztény világ anyavallása, csak ez származott Krisztustól, a többiek emberek alkotásai, amannak szentsége s isteni származása nélkül; az unitárius vallást némely kath. theologiai írók sem tanítják keresztyénynek, azért, mert a kereszt tisztelete s főleg imádása nincs meg az unitárius hittanok között. Ilyen azon róm. kath. tan is, hogy csak e vallás egyházi fejei mondhatók püspöknek, azért, mert Krisztus maga ruházta a főpapi tisztet Péterre, a ki első római püspök volt, s azóta, minden következő, de csak is római vallásu egyházi főnökök püspököknek neveztettek.

Hogy az egységi elv nem alkalmaztatott az első keresztény századokban is szorosan, igazolják a görög püspökségek, melyeknek eredete is egy időre esik Péter legelső utódaival, kifejlődése és hatalmi állása is ugyanaz volt Antiochiában, Cesaréaban és Konstantinápolyban az első keresztény századok óta, a mi a r. kath. püspököké Rómában; el volt ismerve minden korok fejedelmei és irodalma által, s mikor a reformatio a XVI-ik század két első tizedében elkezdődött, ennek támadása nyilván ugyan a római pápa ellen irányult, de hallgatólag a keleti egyház trinitarius nézeteit és hittanrendszerét is ostromolta.

Nem volt tehát egységes keresztény püspökség a pogányság megszűnése óta soha.

A reformatio után annál kevesebbé.

A reformatio a régi egyház tanai és egyházi rendszerének megújítására volt irányulva *in Capite et membris.* Tehát a püspökök vagy is azok feje — a pápa, és a papság főtagjai a püspökök, diákonusok, kisebb papok, szerzetek, rendek, egyházi intézmények, szertartások és szokások ellen.

A főpapok püspöki czímének kizárólagosságát semmi sem indokolja, mihelyt az kitünni akarás, önnagyzolás vagy épen fenhé-

jazás akar lenni. Hisz alapítójuk, Krisztus maga, főpapnak, mesternek hivatta magát. Minek tehát az érsekség, archimandritaság? Krisztus szelid lelkével, alázatos jámbor szivével nem egyeztethető világi dicsekvés és fenhéjazás.

Istenségi jelleg, isteni hatalom és tekintély a püspökségben épen úgy nincs, mint abban, hogy valaki érsek vagy misericordianus. Elsőséget fejez az ki sok egyenlő joguak között, képviselési jogot ad valamely egyházközösség összes tagjai számára és nevében, szóval: a püspök fő az egyházigazgatási dolgokban, s teendőit a Canon és egyházi szent atyák és pápák végzései szabják meg.

A reformatio a régi kath. egyházközségek helyett, új reformáltakat alkotott, s a régi püspökök helyére új püspököket helyezett. Nem változott meg sem név, sem tárgy és anyag, csak a nevek és intézmények. Templom, oltár, pap, egyház, püspök — minden a régi maradt, csak a római helyett állottak elő wittenbergi, genfi, kolozsvári, debreczeni lutheránus, kálvinista, unitárius egyházak, isteni tiszteletek, papok, mesterek és püspökök. A ki az egyházaknak feje s kormányzója volt, püspök volt a neve az előtt, s annak kellett lenni azután is. Az orthodoxia, a vallási féltékenység, nálunk magyaroknál a magyar nyelv megvetése és az észkorlátoltság okozták, hogy a reformált egyházak fejeit nem püspöknek, de Superintendensnek nevezték el. Miért? mert azt vélték, hogy püspök = episcopus csak r. kath. főpap lehet, s hogy a r. kath. vallás szentségének kissebbségére válik az, vagy vélt elsőségét és minden más vallások felettiségét, uralkodó vallás-jellegét koczkáztatja az, ha új vallások egyházi fejei is püspök néven neveztetnek.

Szánandó szükkeblüség s korlátolt egyházi jogtörténelmi tudás! Ezek forrásai a névmegkülönböztetésnek. És aztán a nyelv etymologiájának hamis magyarázata. Az *episcopus* nem tesz *Superintendens*-t. Csak a *verba valent usu* elv szerint erőszakolták bele e szóba a püspökség jelentését és fogalomkörét, azért, hogy az elsőt az anyaszentegyház első vallása, a római vallás fejének monopoliumává tehessék. De a monopolium nem jog, hanem jogbitorlás.

Minthogy formailag s törvényesen constituált unitárius egyház és püspökség legelőbb Erdélyben volt, e kérdésnek Erdély egyháztörténelmi állását ismertetem meg az olvasóval.

Az első *unitárius püspök* Dávid Ferencz volt, az utolsó nemzeti választott király, János Zsigmond alatt, a ki a magyar nemzeti nyelv jogát elismerte, maga írta és beszélte, udvara, kormányzása és az

isteni tisztelet és egyházi beligazgatás nyelvévé tette. Lángeszü udvari prédikátorának 69 beszéde van magyarul kinyomtatva, a mit a király udvarában és a kolozsvári s gyulafejérvári templomban tartott.

De az unitárius vallás az ágostai és reformatus vallásból fejlődött ki, az ágostaiak Erdélyben nemzetiségre nézve szászok voltak, irodalmi nyelvök a német, nem kedvelői a magyar nyelvnek. Az ős német ajku egyházak fejét tehát a magyar *püspök* névvel nevezni nem lehetett. De németül sem, mert a János Zsigmond után következett két Báthori: István és Kristóf sem voltak kedvelői a németeknek. Őket, rokonszenvök, mint buzgó katholikusokat, a latin nyelv felé vonta, és vonta az, hogy a latin és görög classikus nyelveknek tartatván: a kath. egyház és a kath. érzelmü Báthori-ház azt fogadta el az egyházi ügyekben diplomatiai és közszolgálati nyelvül. Ebből következett, hogy a két első Báthorinak egyátalában nem volt magyar katholikus papsága és nem voltak magyar iskolatanárai. Külföldről hoztak be udvaraikba jezsuitákat, a kik latinul predikáltak, az iskolákban és egyetemen tanítottak, írtak és igazgatták az ekléziákat és iskolákat.

Igy történt, hogy az első lutheranus erdélyi szász püspök, Wiener Pál, hivatalos nyelven *Superintendensnek* neveztetett. Oka — a mint mondám — az volt, hogy a szászok idegenkedtek a magyar nyelvtől. S mégis már a két első Báthori után, a határozott magyar érzelmü többi nemzeti fejedelmek alatt a törvényhozás és kormányzat az ev. reformált, az ágostai vagy lutheranus, és az unitárius vagy antitrinitárus vallásu egyházak fejeit *püspök névvel* nevezik meg.

Igy volt ez használatban 1540-től 1690-ig, I. Apafi Mihály fejedelem haláláig, tehát az erdélyi nemzeti fejedelmi uralkodás 150 éve alatt.

Ekkor Erdély papiroson vagy irásilag a magyar korona oltalma, tényleg és valósággal azonban az osztrák kétfejü sas szárnyai alá jutván, s a római kath. vallás és egyház és az országból kitiltott volt jezsuita-rend régi jogaiba s hatalmi körébe visszatérvén: a nemzeti fejedelmek alatt igen szűk korlátok közé szorított kath. egyház és feje, a püspök uralkodó-vallási befolyását úgy saját egyházukban, mint a többi egyházak életében és igazgatásában, sőt az ország kormányzatában is mindenütt, a hol alkalom nyilt, erélyesen érvényesítette.

A politikai viszonyok kedveztek neki; mert az osztrák uralkodó ház czélja Erdélynek Ausztriába beolvasztása és elnémetesítése

lévén: azt nem egyenes uton kisérlette meg, nem kezdette el mindjárt a német nyelven való oktatást és közigazgatást, mert az a nemzeti fejedelmi korszak erős nemzeti, irodalmi, törvényhozási és politikai áramlatából csak imént kényszerítőleg kivett magyarságban nagy ellenállást ébresztett volna; hanem a magyar nyelvet kiszorította a közigazgatásból, az irodalmat elfojtotta a censurával, katholikusokat nevezett ki a sarkalatosabb hivatalokra, a katholikus püspöknek az ország főkormányszékénél az első helyet és szavazatjogot adván meg, a mivel a többi vallások püspökei nem birtak: itt van forrása a kormányzó tanácsban a katholikus püspök protestáns és unitárius ügyekben való döntő befolyásának. A kath. püspök bármelyik hitfelekezet bárminő ügyében véleményt mondhatott, természetes, hogy ezt saját egyháza javára tette, s az rendesen határozatba is ment, nemcsak azért, mert a püspök gazdag uradalmakat birt; de mert a fejedelem is katholikus, s a katholikusoknak különös pártfogója volt, mert számuk is minden megengedett és meg nem engedett módon: téritések, jutalmazások, czím, rang, hivatalosztogatás által gyorsan nagyra növekedett, s parancsoló külső megjelenése oly tekintélyt és súlyt adott szavának, a mi ellen nem igen szólaltak fel tanácsos társai.

Erdély ezen országkormányzati szervezetét I. Lipót, I. Apafi Mihály halála után 1690-ben hozta be, III. Károly kifejtette és életbe léptette, Mária Therézia királyné két elődé kormányzási elveit a gyakorlatban sokkal bővitette s a katholikus befolyást egész Erdélyben biztosította, a protestánsok háttérbe szorítását rideg következetességgel végrehajtotta. A 18-ik század egészen úgy telt el, hogy az unitáriusok püspökei a kormány rendeleteiben *Superintendens*-eknek irattak. A 19-iknek közepe felé, 1838-ban meghalván Körmöczi János püspök: az unitárius egyházi főtanács azon évi aug. 20-án Tordán tartott zsinati gyűlésében törvényen alapuló szabad választás utján szózatok többségével az erdélyi nagyfejedelemségi egyházak püspökévé ó-tordai Székely Miklóst választotta meg, s a kir. főkormányszék utján megerősités végett a felséges fejedelem elé terjesztvén: az oktb. 24.—4218. udv. szám alatt megerősítette s a mondott egyházak superintendensi tisztével őt bizván meg, a róla kelt fejedelmi megerősitési levelet azon hozzáadással küldötte be a kir. főkormányszékhez, hogy azt a legfelsőbbleg megerősített Superintendensnek küldje meg s a megerősítő levél tartalma szerinti eskünek tőle bevételére s hivatalába beigtatására kebeléből nevezzen ki biztosokat. A kir. kormányszék oktb. 24-én teljesítette e felsőbb rendeletet, a megerő-

sítő kir. levelet az új Superintendensnek megküldötte, biztosul kiküldötte Vargyasi Dániel Elek kir. táblai elnököt és Iszlay László kir. főkormányszéki titkárt, a kik 1839. febr. 11-én jelentették, hogy ők a tordai Székely Miklós törvényesen választott és fensőbbleg megerősített unitárius püspököt a hódolati és egyességi hit letétele mellett püspöki hivatalába beigtatták, a mit a kir. főkormányszéknek tisztelettel jelentenek.

Még azon évi febr. 12. a Kolozsváratt tartott unitárius főegyházi tanács felírt a kir. főkormányszékhez, s feliratában megköszönte, hogy ő felsége az egyház közbizalmát biró egyént méltóztatott a püspöki tisztben megerősíteni, sőt a kir. főkormányszéknek is megköszönte, hogy azt volt kegyes ajánlani.

Azonban alkotmányos szempontból véve s Erdély egyenjogu négy bevett vallásait egyformán védő alaptörvényeinek szellemét tekintve, a főtanács nem titkolhatja el — ugymond — azon aggodalmát, hogy az unitárius egyházi, zsinati főtanács a meghalt Körmöczi János püspök helyére püspököt választott, s e választás következtében mult évi agusztus 20-ki fölterjesztésében püspököt esedezett a felség által megerősíttetni; de püspök helyett *Superintendens* megerősítését nyerte meg. Nincsen ugyan a csupa száraz névben vagy szótagban megütközése; de a köztudat és köztapasztalás szerint a *püspöki hivatal — név* a superintendensi név felett mégis némi felsőséget követel és föltételez, ez pedig sem a hazai négy törvényesen bevett vallás egyenjoguságának, sem azok főpapjainak — kiket a törvény egyaránt *püspököknek* vagy görögös-latin kifejezéssel *episcopus*-oknak nevez — egyenlő egyházi méltóságukkal meg nem egyezik.

Ugyanis:

Az *Approbata Constitutiók* I. része, I-ső czíme, 9-ik czikke világosan rendeli: „*hogy a négy recepta religion levők közül a reformata, lutherana és unitaria religion levőknek tulajdon püspökjök magok vallásán levők legyenek,*“ mely törvény a Lipót-hitlevél 1. és 2-ik pontjában is megerősíttetik ezen szókban: „*In Causa receptarum ibidem* — t. i. Erdélyben — *religionum, templorum, parochiarum etc. nihil alterabitur* = az Erdélyben bevett vallások, szentegyházak, papi lakhelyek ügyében semmi változtatás nem tétetik. De az ettől fogva 1791-ik évig eltelt száz év alatt sem szenvedett e törvény változást a főpapi elöljáróknak *püspöki* elnevezésében. Midőn az 1744-ik évi 7-ik czikkben a r. kath. püspökség visszaállíttatott, a más három vallás püspökeiről semmi intézkedés nem történt, következőleg a *püspöki nevezetet* akkor is megtartották, azután is tartják s megtar-

tani a törvény értelmében kötelesek. Az ezt illető legújabb törvény az 1791-iki 56. tczikk, mely mind a négy, fentebb megnevezett, bevett vallás főpapi előljáróit *püspököknek* — Episcopus — nevezi ezen kifejezésekben: Mindenik bevett vallásnak vallásos könyveit egyiknek a másikra való befolyása nélkül kinyomatni szabad lesz, s ezen vallásos könyveknek a könyv-vizsgáló bizottság megvizsgálása alá bocsátására kötelezve nem lesznek, hanem az ezekre való felügyelet egészen a püspököknek és mindenik vallás illető főtanácsának hagyatik fenn.

Libros Religiosos cujusvis Religionis Receptae absque influxu unius Religionis in alteram imprimi facere liberum erit; neque hujusmodi Libri Religiosi Revisioni Commissionis librorum Censoriae obnoxiae erunt; verum plenaria super his inspectio Episcopis et respective Consistoriis singularum Religionum relinquitur.

E törvény kelése után sem azt módosító, sem eltörlő újabb törvény nem kelt; következőleg a többi vallásokéival együtt az *unitáriusok püspökének* is ez elnevezése megmaradt, és soha törvényes formában kérdés alá nem vétetett. Az unitárius vallásuak főpapjának tehát a *püspöki* vagy *episcopus*-i név és rangczím törvényes tulajdona levén: e részben a felterjesztést tevő egyházi főtanácsnak kérése nincs is; de hogy az ezen, törvényeken alapuló név és rangczimmel felcserélt *superintendensi név* a négy bevett vallás jogegyenlőségének sérelmére s azok főpapi méltóságának e megkülönböztetés által kissebbitésére még csak hanggal se láttassék intéztetve lenni: az unitárius egyházi főtanács alázatosan kérte a f. kir. Igazgató-Tanácsot, méltóztasson ezen aggodalom szülte óhaját s az érintett törvényeken alapuló kivánatát a fejedelem ő felsége elébe juttatni s egyszersmind kieszközölni, hogy ennekutána hasonló főpapi megerősítések alkalmával a felség megerősítő királyi levelében a *Superintendens* név helyett *Episcopus* nevet méltóztasson igtattatni, valamint a kir. főkormányszék is a maga részéről ily tárgyu rendeleteiben az utóbbi névvel élni."

A kir. főkormányszék 1839. ápr. 3-án a főtanácsnak azon kettős kérését: hogy jövőben mind a felség püspöki megerősítésében, mind a kir. főkormányszék ily tárgyu rendeletében a törvények tiszta tartalma szerint ne a *Superintendens* de az *Episcopus* kifejezést méltóztassék használni, a nélkül, hogy az indokolást magáévá tegye, vagy más tekintetekből pártolja, sőt minden ajánlás nélkül, *egyszerüen felsőbb kegyelmes királyi elhatározás végett fölterjesztette.*

Nem csodálhatni, hogy az erdélyi főkormányszékben, hol a kormányzó, az első tanácsos, a püspök, s a többi tanácsosok nagyobb

száma r. katholikus, unitárius tanácsos pedig csak egy volt, s a tárgyat a katholikus egyházügyi bizottsági (*Catholica Commissio Ecclesiastica*) előadó terjesztette a tanács elé, a főtanácsi kérés pártolásra nem talált. Az erdélyi főkormányszéknek ugyanis ez időben nem volt meg azon önérzete és bátorsága, hogy a közjogi törvények védelmére fölszólaljon, hanem a mit a kormányzó kivánt, vagy a mit az udvar előtt kivánatosnak megértett, azt egyszerüen saját határozataként kimondotta és teljesedésbe vette.

Az erdélyi udvari kanczellár akkor Noptsa Elek volt. E férfi előtt az alkotmány nem nagy becsben állott. Ő még arra sem méltatta a kormányszék által pártolás nélkül felterjesztett unitárius egyházi főtanácsi kérést, hogy a felségnek előterjeszsze — legalább a leküldött udvari rendeletben nyoma nem látszik, — hanem a Cancellária határozott e kérdésben, még pedig úgy, hogy 1839. május 8-án kelt udvari rendelettel a főtanács fölterjesztését azzal a meghagyással küldötte vissza a kir. főkormányszéknek, hogy a felterjesztést tevő egyházi főtanácsot értesitse arról, hogy az általa érintett megerősítő levél a szokott irályalakban (*stylus*) adatott ki, azért a főtanács alkalmazkodjék ahoz.

Igy vesztette el törvényes igazát az unitárius egyház úgy a kir. főkormányszék, mint az erdélyi udvari kanczellária előtt, melyek az ország alkotmánya és törvényei helyére a kanczellária szokását és saját önkényü akaratukat állították. A jog elhallgattatott, de nem semmisittetett meg. Az udvari kanczellária szokása írathatja az unitárius püspököt latin dicasterialis nyelven *Superintendens*-nek: az élet gyakorlata, támaszkodva a törvényekre, a nemzeti fejedelmi korszak másfélszázados történeti és a nemzeti nyelv elidegenithetlen és elévülhetlen örök jogára, *püspöknek* nevezi, tartja s mint ilyet védi meg főpapi méltóságában most és mindenha.

JAKAB ELEK.

Az idvesség tana.

Bármely mozgalomnál az első kérdés, a melyet felteszünk, hogy mi annak a czélja? a második: mikép lehet azt megvalósitani? és végül, hogy mi az eddig végzett valóságos munka eredménye? E kérdésekre adott feleletek tájékozást nyujtanak a vállalat czélja, eszközei és eredménye felől.

Ha e kérdéseket a keresztény vallásra alkalmazzuk: ugy erre, hogy mi a czél? ebben az egyetlen egy szóban kapjuk meg a feleletet: *idvesség.*

A keresztény vallás az emberek lelkét akarja megmenteni. Mit jelent ez? azonnal megértjük. Ez azt a megkülönböztető tisztet fejezi ki, mely a keresztény vallásnak első és lényeges czélja. Mert a keresztény vallás valamivel több, mint egy bölcselmi vagy oktató rendszer. Oktató az, és bizonyos tekintetben dogmatikai. Dogmatikai teszem az Isten lényét illetőleg; dogmatikai a bün büntetésére vonatkozólag is. De a theologiai és ethikai pontokat oly czéllal érinti, a mely lényegében gyakorlati. A mikor tanit, az emberi tudománynak nem csupán önmagáért való előhaladását czélozza. Mikor a keresztény vallás azt a jogot gyakorolja, hogy az igazság ujabb felfedezését jelenti ki oly dolgokban, melyek az emberi értelem törekvéseit meghaladják, a mikor arra a czélra törekszik, hogy az emberi dolgok vezetésére az erkölcsi elveknek egy tisztább sorát állitsa meg; mindezeket egy mélyebb és fontosabb igénynek rendeli alá. Azt tartja, hogy kitünőleg ő bir az embernek lelki jóllétet adni s ezt a lelki jóllétet idvességnek nevezi. Hogy a kereszténységet lényegében megérthessük; hogy méltányolni tudjuk Jézus vallásának valódi jellemét: tudnunk kell, hogy mit ért a keresztény vallás amaz igéret alatt, ismernünk kell az igért idvességnek természetét.

Idvesség: ez egy theologiai szó; a theologiai szavaknak pedig mai napság kevés becsük van. Korunk gyakorlati iránya nem igen türi az ilyeneket, a tudós meg ugy vélekedik, hogy azokon felül áll. E régi szó egy élő eszmét fejez ki, mely jelentékeny történeten ment keresztül. A nélkül, hogy elvesztette volna eredeti értelmét, mely

kulcsul szolgál jelen értékéhez is, sokat nyert mélységben és jelentésben, annyira, hogy teljes jelentését csak tökéletlenül lehetne meghatározni az eredeti alkalmazás tanulmányozása által.

Idvesség eredetileg a szolgaságból való megszabadulás. A zsidó nemzet megmentői annak a szabaditásnak voltak eszközlői, mely által Izrael az idegen elnyomás, vagy a nemzeti rosz kormányzat alól felszabadult. És munkájuk nem csupán külső munka volt. Hivatásukat az által teljesitették, hogy hatottak első sorban a nép lelkére s felébresztvén a szivben mindazt, a mi nemes és őszinte és fejlesztvén a nemzeti öntudatot, önérzetet, előkészitették a nemzeti szabadság megnyerését. Izrael történelme ily módon egy szellemi történelem s előkészités a kereszténység nagy munkájára — a lélek felszabaditására. Minthogy a nemzet eredeti ellenségei saját gyengesége, bünei, saját restsége, önzése és vallástalansága valának; minthogy ezek valának zsarnokaik, belső elnyomóik, melyek békóitól kellett a nemzetet először megmenteni, mert máskülönben nem lehetett volna valódi és állandó szabadulást eszközölni; igy, a mikor a megszabaditás kérdése a nemzeti élet köréből az egyéni lélekre vitetett át, ennek megmentése is hasonló volt ahoz.

Halál, pokol és ördög fenyegetik a lelket, mint Egyptom vagy Assyria fenyegették Izraelt. De ezek nem a valódi ellenségek. Ha megszabadulunk is ezek félelmétől, az a dolgon alapjában véve semmitse változtat. Semmisitsd meg a poklot, hogy legyen tönkretéve, mint Sennacherib hadserge az éjben, mit tettél ezzel csak egyetlen egy lélek megmentésére nézve is? .. Minden bünös egy zsarnokot hord keblében s ha a bün szolgáját akarod megszabaditani, az egyetlen ut: a személyi ujraszületés. Véget kell vetni a kéjvadászás, a büszkeség, csalás, igazságtalanság, képmutatás, a gonosz sziv és a szeretet nélküli életnek való szolgálatnak; óhajtani kell azt a szellemet, mely szereti az igazat s azt az erélyt, mely akarja és cselekeszi is a jót és igazat. Más orvosság nincs, mely idvességet szerezhetne a léleknek. Segéld csak a lelket, hogy érje el a szellemi függetlenséget, akkor a halál, a pokol és ördög se tudják megrettenteni, sem pedig ártalmára lenni. Próbáld számüzni bármely más módon a félelmet, melyet a bün szül s mit végeztél? A lélek nem lesz megmentve. A lélekben csak egy hiu, hiábavaló bizalom gyult fel, de a mely belső állapotát megváltoztatni nem tudja. A felületes eszköz nem távolithatja el azt a mélyen fekvő bajt, mely mindig terjed ott belől. A kecskék nem juhok, még ha Jézus vérét fecskendezzük is rájok képzeletben s ha azt hisszük is, hogy Istennek

jobbján állanak rendben. Gyakran megesik, hogy sok dolog, melyet vallásos tapasztalatnak tartunk, csak arra jó, hogy elnyomja a lélek aggodalmait, de nem arra, hogy gyökeres javitást eszközöljön s életujjulást biztositson. Ezért a nemtelen csak gunyolódik s minden vallást, mint az érzelmi természet fényüzését, megvet. Mert, a mint egy kegyes ember megjegyezte azokról, a kik magukat szenteknek, idvezülteknek nevezték: „Hogy Isten mit tesz velük az égben? Nem tudom, (ő sokat tehet) de ha szabad nyiltan szólanom, ez emberek annyira igaztalanok szavaikban és cselekedeteikben, hogy e földön alig van helyük egy igaz társaságban, vagy mivelt körben."

A kereszténység czélja, hogy oly szellemi munkát vigyen véghez az ember lelkében, mint a mely ujjáalakitja, ujjáteremti a lélek természetét s ez az, a mit mi idvességnek nevezünk.

Az idvesség eszméjének történeti fejlődését az a különös kifejezés segitette elő, melylyel ez eszme a theologiában volt meghatározva. A latin szó (salvatio), mely ugy terjedett el, hogy két-egymástól független és nem egészen hasonmérvü kifejezést jelent, egyik az ó- másik az uj-testamentumhoz tartozván, a saját különös értelmezésével is előttünk áll. Az uj-testamentumi nézetet, mintegy megkülönböztetve az ó-testamentumtól, nemcsak hogy előnkbe állitja, de különös sulyt is fektet arra. Az *idvesség* éppen mint a *bünhödés* a keresztény pénzverde ama bámulatos vereteinek az egyike, mely gazdagitotta a kijelentés szótárát s átjött a modern beszéd formájába. Ez nem klasszikus, hanem keresztény kifejezés. (Cicero *soterem* salvatorem noluit nominare. Capella.) Gyöke az egészség és épség eszméjével éppen ugy össze van kötve, mint a boldogulás és biztonságéval. Mikor a megmentés egy esetleges tényénél többet fejez ki, akkor a lelki erő egyenes és erőteljes müködését, a szellemi természet érettségét jelenti. Igy felülemelkedünk az idvességről való ama durva nézeten, a mely ugy tekinti azt, mint a kijavitás eszközét, arra számitva, hogy az bizonyos jótékony hatásokat fog előidézni. Mielőtt meghatározhatnók, hogy az idvesség valóban mi, tanulmányoznunk kell először a keresztény eszményt az életről saját jellemében. Az idvesség nem egyéb a belső emberre nézve, mint az egészség a külső emberre.

A bünösség nem csupán szolgaság. Megcsonkitása ez a lélek üdeségének, a tehetség szépségének, rendetlensége a szellemi háztartásnak. Igy fokonként beteg lesz az egész lélek és bágyadt az egész sziv. Az ember elveszti azt a függetlenséget, hogy önmagán uralkodhassék, és szolga. Kiszabaditásra van szüksége; kiszabaditásra

abból a hálóból, a melybe belefonta önmagát. De elveszitette egyszersmind kedélyét, tiszta belátását és helyes itéletét; tehetségei bármily szépek is máskülönben, meg vannak rontva; az ember beteg, erkölcsi egészségre, erkölcsi szabadságra van szüksége. Mindkettőt pedig az idvességben lehet feltalálni, mely szó nem egyebet fejez ki, mint a keresztény eszményt az egészséges lelki élet és valódi emberségről.

A bün hatását még másképen is le lehet irni, a mikor t. i. ugy tekintjük a bünt, mint Istennek megsértését s az isteni törvények ellen való fellázadást. Ha kérdezzük, hogy miért van ez igy s hogyan sértheti meg valami Istennek fenségét? az erre adott válasz éppen az elébb emlitettekre vezet vissza. Isten nem önkényes lény. Czélja a világ kormányzásával az, hogy az ő tökéletességéhez hasonló tökéletesség jöjjön létre. Ő azt a jellemet keresi az emberben, melyet erkölcsi szempontból mi igazlelküségnek, őszinteségnek nevezünk; mely vallásos eredetével összeköttetésben tekintve, nem egyéb, mint az istenes élet igazsága s mely szellemi növekedés által átmegy a szentségbe, közölvén és visszasugározván az ember lelkében a szent tapasztalatot, mennyei értelmet, a Jézusi életet és az Isten jellemét. Isten kivánalmát ennél kevesebb kielégiteni nem fogja. A bün: ellene való sérelem, mert bemocskol és elrutit s minél nagyobb a bün befolyása, annál inkább lerontja az embernek az Istenhez való hasonlóságát. A bün által ejtett sérelmet nem lehet eltörülni a nélkül, hogy a sérelem oka is el ne törültessék s ez pedig csak akkor lehetséges, ha először visszaállittatik a feddhetetlenség és jellemtisztaság.

Helytelenül értelmezzük azért az idvességet, ha ugy nézzük, mint valamely hires gyógyszert bizonyos veszélyek, Isten haragja, a pokol tüze, a halál félelme, vagy az ördög csábitásai ellen. A idvesség gyakorlati és nem spekulative dolog: *egy jó*, melyet önmagáért kell kivánnunk és megszereznünk, bármi lesz is következése a jövő életben. Az idvesség a léleknek az az állapota, mikor ez teljesen tud önmagán uralkodni s jól fel tudja használni alkalmait és élvezni normalis, vagy ha ugy tetszik, eszményi életerejét. Mert ez az alapja, hogy a lélek teljesen magába fogadja az istenes életet.

Tökéletes embert lehetetlen találni A tévedés: az emberi nem fogalmának meghatározásához tartozik. „Az emberiség — igy szól egy szónok — elátkozott gonosztevő,“ s a westiminsteri cathecismus ugyanezt fejezi ki még szabadabban. Mélyebb bölcseséggel szól Butler: „az emberek szólhatnak az emberi nem elfajulása és megrom-

lásáról saját tapasztalatuk szerint, de az emberi természetet, ha isteni münek tekintjük, nekem ugy jő, szentnek kell tartanunk.“ Az emberiség valódi példányképe, ha a szentirás nem hazudik, magában az Istenben keresendő. „Az ember — igy szól a merész Pál — Istennek képmása és dicsősége.“ És az összes kereszténység, bármenynyire meghasonlanak is maguk között, a mikor egy okokkal támogatott magyarázatot kivánnak adni, megegyezik abban, hogy az ember ő benne élt és él, a kiben leginkább meg volt és meg van valósitva a valódi emberség azaz: Istennek képmása. Ő ez, a ki hozzánk jő, mint a szellemi vallás hirdetője, eszközlője és az idvesség papja.

Az idvesség eszközéül Jézus a benne való hitet ajánlja. Ez azonban nem azt teszi, mintha ő ezt a feltételt tekintélyének parancsára kivánná vagy követelné. A mit ő kiván és követel az abban áll, hogy oly hitünk legyen, mint a minő lehetséges és természetes. A hitnek ezt a kegyadományát, isteni alapját, határtalan szellemi lehetőségeit, az önmaga feletti bizonyos győzelmet, elérhetővé teszi saját természetünkben, az ember az Isteni szeretetben való örökös békét és öröm teljességét elérheti, ha itt nem is, de legalább a jövő életben. A Krisztusban való hit, a lélekben, az emberben való hit; igaz, nem e földnek, a földieknek emberében, hanem a mennyei emberben, mely élő mintaképe és örökkévaló profetiája az ember életének, valódi nagyságának és dicsőségének. Vagyis, a mint mi véljük, nem egyéb az, mint abban az emberben való hit, a kiben más szellemi lényeg nem lévén, mint mi bennünk, megpróbáltatásokon és kisértéseken ment keresztül, de erkölcsileg mindenhatónak bizonyult. Az unitáriusok közül még azok is, a kik kétségbe vonják Jézusnak abstract bün nélkül valóságát, megengedik, hogy ő benne az erkölcsi győzelem teljessége meg volt, s ez uj és munkáló hitet ad nekünk, hogy higyjünk az emberben, erejében, kötelességeiben, sorsában és a lélek isteni eredetében.

A mikor azért a theologusok a cynicus vagy pessimista köpenyét veszik magukra; a mikor elősorolják az ember tévedéseit és büneit annak bebizonyitására, hogy az ember szükségképpen tehetetlen Istenes életet, a szellemi szabadság és szellemi egészség életét élni; tehetetlen élni azt az életet, melyet Isten az ember teremtése alkalmával elébe adott — e theologusok csak akkor tudják igazolni állitásukat, ha kizárták előbb az emberiségből azt az *egy embert*, a ki a legtöbb gondot ad nekik; azt az embert, a ki tényleg teljesitette a kivánt feltételeket s a ki nem más mint „az em-

ber Jézus Krisztus." Ha Jézus ember volt, felruházva okos lélekkel s élő emberi testtel: ugy ez tökéletes felelet a lélek kétségeire, enyhület a kétségbeesésnek; ugy a bün köteléke megszakitható, mert már meg van szakitva; ugy a bün betegsége gyógyitható. Az oly emberben, a milyen Jézusban van, tökéletesen lehet hinni. Az idvesség lehetséges; napjának hajnala megérkezett, reménye megjött; ereje dobogtatja a hivő sziveket. Elesem, mert gyenge vagyok, de egy bátrabb és jobb lélek megindító kitartása megvigasztal, meghat és biztosit; erőt ad, hogy ujra próbáljak és győzzek. Van valaki az erkölcsi küzdelem minden phasisában, a ki eképpen tud vidámitani; vannak, a kik sértetlenül mentek keresztül a tüzön s teljesen Istenhez térve, megnyerték az erőt, melylyel erősitik embertársaikat. Krisztusban teljes mértékben volt meg ez az erő, melyet mások csak bizonyos mértékben és különös alkalmakkor birnak; ő az emberi nem erkölcsi ujrateremtője.

Az a szellemi teljesség, mely Jézust az idvesség problemájával ebbe a kivételes viszonyba hozza, kétségkivül magyarázatot igényel. A magyarázatot többféleképp lehet megadni. E kérdés megvitatása inkább a spekulativ, mint a gyakorlati kereszténység körébe tartozik. Jó lesz azonban a figyelmet felhivni itt is egy pontra, mely egy nehézséget el fog oszlatni. Vannak, a kik nagy sulyt fektetnek arra, melyet az uj-testamentumban vélnek feltalálhatni, hogy az ember Jézus Krisztus az Istennek valóságos gyermeke, egyetlen szülött fia az örökkévaló világosságnak és szeretetnek. Az eredeti emberséget ugy fogják fel, mint közvetlen az Istenség szülöttjét s azt vélik, hogy ez másképp nem is érthető. Vannak, a kik félnek ez állitástól, nehogy ezt elfogadván, fel kelljen adni azt az igazságot — ez igazság feladása pedig az emlitett állitással annyira elválaszthatlanul össze van kötve, mint az ok az okozattal — azt az igazságot tudniillik, hogy Jézus valóságos és tökéletes ember volt. A szellemi megegyezés fontosabb itt a dogmai eltérésnél. Az alapos meggyőződésben, melynek egyedül van közetlen vallásos fontossága, lényegében mindakettő ugyanazon az alapon nyugszik. Igaz, ez még azokról is, a kik a legtávolabb látszanak állani az itt érintett eszmétől azokról tudniillik, a kik azt hiszik, hogy a szent iratok adatai akkor egyeznek meg leginkább, ha elfogadjuk, hogy Krisztus az angyalokon is felülálló látogató, a ki az égből küldetett a földre; s a kik ezért tartózkodnak az *ember* nevet az ő legbensőbb természetére alkalmazni, mert e név szerintök inkabb a szellemi korlátozást, mint a szellemi lehetőséget fejezi ki. Az a nagy theologiai elv, mely csak-

nem mint felfedezés áll a theologiában s mely Channingtől ered, azok nézetét szoros összhangba hozza a már mondottak lényegével. „Mikor mi — igy ir Channing — a lények, az angyalok és arkangyalok felsőbb rendéről beszélünk, hajlandók vagyunk akkor a lények különböző nemét és faját érteni, melyek átléphetlen korlátok által vannak tőlünk és egymástól is elválasztva. Pedig ez nem ugy van. Egy családból valók mindenek.“ Ez utolsó szavakat arany betükkel kellene leirni. Ezek adják meg nekünk a kulcsot a theologiai rejtelmek igaz megértéséhez. Ezek világosságánál minden keresztény megértheti, hogy Jézus szellemi teljessége, más szavakkal valódi embersége, mikép lehet a benne való bizalmunknak igazolása s a hozzánk való segitségének forrása. Mindnyájan elmondhatjuk: „ez a mi husunkból való hus, a mi lelkünkből való lélek:“ elmondhatjuk azt is: „elvesztettem hitemet az emberben s visszanyertem azt Krisztusban.“ Ez az a bizalom, mely megváltoztatja az akaratot s szabaddá teszi a lelket. „Hiszek és idvezülök.“ A hiányzó erő nem hiányzik többé, az élő behatást megnyertem: „mindent megtehetek Jézus Krisztus által, a ki engem megerősit.“

Jézusnak az idvességre vonatkozó közbenjárása oly közbenjárásnak van itt tekintve, mint a mely hatásánál és mértékénél fogva egyetlen és a mely kizárólag az emberre, nem pedig az Istenre hat. Az ember az, a kinek az idvezülésre szüksége van; az ember az és nem Isten, a kit reá kell birni, hogy az idvességnek akarója legyen. Kezdettől fogva ez volt Isten akarata és mindig ez lesz. Az ember bünössége és pártütése nem hogy gyengitené vagy megsemmisitené Istennek kegyelmét és szándékát, de ha a végetlen szeretet fogékony volna a növekedésre, növelné annak az isteni jóságnak és bölcseségnek a könyörületét, mely egyedül ő benne van örökre „a ki nem azt akarja, hogy a gonosz elvesszen, hanem hogy megtérjen az ő utjából és éljen.“ Helyesen mondja azért Scougal Henrik: „megvetés és irigység nem lakozik amaz örökké áldott lény kebelében, a kinek a neve és természete: szeretet.“ Jézus közbenjárói hivatala tehát nem abban áll, hogy az Istent kiengesztelje, hanem hogy megujitsa és ujrateremtse az embert; vezesse vissza a lelket önmagához s gyujtsa fel benne az igazság szeretetét és az istenes életre való elhatározást. Ennyit jelent a Jézus élete a mi lelkünkben, mely megtisztit és lelkesit.

Azt kérdhetik itt némelyek, hogyha ennyire akarja Isten az ember idvességét, miért nem biztositja azt sokkal közetlenebb és egyenesebb eszközök által? Mi csodát várnánk, mely által Isten egy-

szerre ujitaná meg az elesett lelket és a mely egy csapásra nemzené ujra a lélek belső szellemi állapotát. Ha azt vesszük fel, hogy Isten a *rendnek* Istene, ez alapon semmit se szólhatnánk az ellen, mert egy ily *legyen* szó csak azt mutatná, hogy elveszett a rend elve és azt helyre kell állitani. Más alapon azonban az erkölcsi lehetetlenség volna. Isten egy becses és veszélyes birtokot adott az embernek, melyet nem fog egy könnyen visszavenni. Az ember választhat a jó és rosz között, Isten és önmaga között; akaratának szabadsága van, hogy eltérjen Istentől és a jóságtól; saját akaratából kell tehát hogy az elhagyott központhoz visszatérjen, mert ellenben semmi más utat nem talál, mely haza vezetné. Isten nem synonymja, hasonértelmü szava, a vad erőnek. Az erkölcsi világegyetemet, melyben ő gyönyörködik, nem gépek vagy szolgák alkotják. Meg kell hogy térjen a sziv: Istenben kell hogy összpontosuljon a vándorló szeretet: meggyőződésből és nem kényszerüségből kell hogy az engedetlen engedelmessé váljék: a lealjasitott élet belsőkép kell hogy megujuljon. — és mindennek szabad választásból kifolyólag kell történnie.

A megbocsátás feltétele gyanánt a multra vonatkozólag és a szellemi segély feltétele gyanánt a jövőre vonatkozólag Isten *bünbánatot* kiván gyermekeitől. Ennél többet nem! Ebben áll az isteni jóság szabad kegyelme s az emberrel való bánásmódjának törvénye, szabálya. Ez igazságot nem lehet eléggé hangsulyozni, a bünbánat nem csupán elkerülhetlen, hanem egyszersmind egyetlen feltétele az isteni megbocsátásnak. Bármely vallásban, vagy vallásnélküliségben, ha a lélek olyat teszen, a mi a bünbánatról tanuskodik, ezt Isten amaz egyetlen áldozat gyanánt, melyet ő kiván, elfogadja: kegyelme megbocsát, szeretete azt a szivet, mely ekkép hajol meg előtte, megujitja. Lehet, hogy az Isten előtt való e meghajlás nem történt öntudatosan, s nem azzal a tekintettel, hogy a bünbánat Isten iránti áldozat, de ha meg van abban a valódi dolog, betelnek akkor a régi szavak: „azok találnak meg engem, a kik nem kerestek." A bünbánat próbája vagy ennek kisérője gyanánt Isten semminemü hitbeli feltételt nem követel. Mikor meg van a bünbánatban az igaz őszinteség és erő, akkor nem az a kérdés, hogy valamely különös hit birtokában van-e az ember, hanem az, hogy ott van-e a megbocsátó szellem előtt?! „Megbocsássatok — igy szól az isteni parancs — hogy nektek is megbocsássanak." És miért? azért, mert itt az ujjászült természet egy új gyakorlatára van hivatkozás, mely a legjobb tanubizonyság arra nézve, hogy a sziv meglágyult, a kedély megváltozott

s meg van az akarat annak az igazabb, jobb és dicsőbb életnek folytatására, a melyben áll tulajdonképpen a bünbánat.

Azokat, a kik ez igazságot Jézus munkájának a kizárásáig vinnék, emlékeztetnünk kell arra, hogy a bünbánat milyen nehéz és ritka cselekedet. A bünbánat természetéről való igaz nézet egyike a legszükségesebb dolgoknak a mai theologiában. Ez nem áll az egyszerü bánatban vagy csupán a büntől való irtózásban s még kevésbé a bün következményeitől való rettegésben. A bünbánatot nem lehet ez érzelmek egyikébe se befoglalni, ámbár mindenik, vagy azok bármelyike lehet a bünbánatnak előzménye s közremunkálhat felébresztésére. A bünbánat magában foglalja az akarat tényleges elhatározását, magában foglalja azt, hogy bensőleg határozottan eltérjünk sok eddig kedvesen ápolt hajlamtól s magunkhoz öleljük Istennek az életre vonatkozó szent törvényeit. A kapu szoros, az út keskeny, kevesen lépnek azon be. Bármely alapon szóljanak azért azok, a kik azt mondják, hogy a bünbánat folytán való megbocsátás, könnyü alapon való megbocsátás, nagyon távol állanak az igazságtól. Ez nehéz, s sok esetben éppen a lehetetlenséggel határos. Meglehet az erős kivánat szabaddá lenni, de az akarat érzi reménytelen szolgaságát. Hogy legyek más, mint a mi vagyok? Hogy törjem meg a szokásnak azt a lánczát, melyet önmagam készitettem? Mikép küzdjek sikerrel a bennem született hajlam, az öröklött irányok ellen, melyek folyton csak lenyomnak? Hogy tudjak magamon felül emelkedni? „Oh, nyomorult, a ki vagyok!“ — igy kiáltott fel ő, a ki az emberről mint Isten képmásáról és dicsőségéről beszélt, — „kicsoda szabadit meg engem a testi haláltól?“ S e kétségbeejtő kérdésre megtalálta a remény és győzelem feleletét: „Hálát adok Istennek a mi urunk Jézus Krisztus által.“

E felelet megnyugtat, mert a hatalom nem várt forrását vezeti be e problemába. Jézus valóságos szabaditó, a mennyiben közvetlen hatása a szivre és lélekre annak, a mi ő, s a mit cselekedett hatalmába keriti a lelket, s eltávolitván a bünt, létrehozza a szellemi szabadságot. Istennek a lelken kivül élő fia meglátogatja Istennek magában a lélekben meghalt fiát s e meglátogatás, felkeresés nem hiábavaló. „Te, a ki alszol, kelj fel a halálból s Jézus megvilágosit.“ Érezvén ekkor Jézusnak kényszeritő befolyását, melynek hatása van a szellemi létre, a bünös ember, mint a példabeszédbeli ifjabb fiu, magához tér s felismervén saját igazi és jobb *énjét*, Istenhez tér.

Mert a mig a Jézus munkája magát az Istent nem változtatja

meg, addig az egy nem kevéssé ontos átalakulást eszközöl bennünk az által, hogy helyreigazitja az Istenről, és az isteninek az emberhez való viszonyáról eszméinket. Krisztus alkalmassá tesz arra, hogy magyarázzuk az isteni jellemet az *atyaság* és *szeretet* eszméi szerint. Ezt azonban nem ugy teszi, hogy félre tegye az isteni igazságosságot, vagy azt a haragot, mely annak csak cselekvő alakja, hanem úgy, hogy meggyőzi a lelkiismeretet, hogy Istennek irántunk való minden cselekedetei — akár fájdalmas, akár örvendeztető reánk nézve — nem egyéb, mint a javunkra szolgáló változhatatlan czélnak a kifolyása. Isten igaz ismeretét, azaz: Isten atyai jellemének az ismeretét a rosz cselekedetről való saját felfogásunk rontotta el. Miként Jákob félt találkozni Ezsauval, a kivel rosszul bánt, úgy mi is félünk Istenhez közeledni. udjuk, hogy korlátot tettünk magunk és teremtőnk közé, s azt hisszük, hogy ő nem hajlandó kiengesztelődni, kibékülni: ez pedig annyi, mint saját akaratosságunk és vétkeink árnyékát Istenre tolni. Jézus elűzi a felhőt s megmutatja Istennek arczulatát és ime a küzdelem után, melyet folytatánk saját békénk ellen, az elidegenedés rémes éjjeiben, világosság jő a szívre: „szemtől szemben láttam az urat és élek."

Maga a kereszt, mely a kibékülés leghathatósabb eszköze, kizárólag csak az ember szivére hat, mint a hol szükség a változás, és semmikép se az Isten szivére, a hol örökkévaló helye van a változhatlan szeretetnek. Dr. Johnson azt mondja: hogy „az egyetlen mód, mely által a vallásos igazságot meg lehet alapitani, a vértanúság." És Jézus ezt megerősiti: „én azért születtem és azért jöttem e világra, hogy bizonyságot tegyek az igazságról." De a kereszt több, sokkal több, mint a vértanúság, mely az igazság tanutétele. Annak nem annyira az a czélja, hivatása, hogy az értelmet győzze meg, hanem az, hogy megnyerje az érzést, a lelkiismeretet a jóság részére, mely a kereszten az önfeláldozás szélsőségében van kifejezve. Igy igazolja ez Jézus mondását: „én mikor felemeltetem e földről, mindeneket én hozzám vonzok." A szív nem állhat ellent annak a hatásnak, melyet reá a Getsemane és a Cálvária szemlélete tesz. A lélek az ő vezetésére bizza magát, a ki „egyedül tapodta a sajtolót," harczolván az igazságtalanság ellen, küzdvén a lélek felszabaditása és egészsége érdekében. Mily nyomorult a bűn, mióta szeget vett kezébe s könyörtelen gunynyal, nem annyira roszakaratu, mint könyörtelen szívvel, oda szegezte Jézust a keresztliez. Milyen gazdag az égi szeretet, mióta emez én szivemnek szeretete előhozta az úr Jézust, az igaz embert, hogy elvérezzék és meghaljon érettem. A ke-

reszt által Jézus hatalmat nyert a lélek felett: alsóbb foku *énünk*-től megváltott ő minket az ő isteni könyörületének és önzetlen szenvedésének árával.

Hozzáadhatjuk még azt is — a mennyire az embernek isteni értékéről való eszméinket emberi nyelven kifejezhetjük, — hogy jogunk van azt tartani, hogy Jézus élete és munkája itt különbséget kell hogy csináljon. Isten éppen annyira, oly igazán szereti a bűnöst, mint a szentet; de külömbözőképpen tekint reájuk. Szereti a bűnöst, mert látja benne azt, a mit mi nem látunk: a még elérhető szentségnek le nem rontott lehetőségeit. Az emberi nemre se nézhet a nélkül, hogy figyelembe ne vegye az emberiség igaz dicsőségének megvalósítását a Jézusban. Ez egy dicsőség, mely arról profétál nekünk, hogy mi van az Isten értelmében az emberi idvességre nézve: magára Istenre vonatkozólag pedig nem egyéb, mint igénylése, megkivánása annak a jellemnek, melyet keres gyermekeiben és keres — fájdalom — nagyon gyakran hiába! A ki azt így magyarázza, bizonyára nem fog vitatkozni e kifejezés felett: „a Jézusért,“ — noha ellenkezik ez a szentirással — mert ez így fog értetni: *a lelkekért*, *az ember lelkéért*, az az úgy, a mint azt látjuk a Krisztusban. Ha az ördögnek nincs semmi baja a legjobb hangokkal, hasonlókép kevéssé lehet ok arra, hogy kedvezzünk egy hamis theologiának, mely szakithatlan álláspontot foglal a hagyományok mellett, melyeknek, helyesen magyarázva, értelme nemes, tiszta és jó. Bizonyos értelemben megengedhető, hogy úgy beszéljünk Jézus szentségéről, mint a mely Isten előtt a mi bűnösségünket ellensulyozza; mint a mely kárpótlást nyujt, mikor az emberi természet az ő egészében fog megitéltetni. Meg kell engedni azonban, hogy e kifejezésben veszély rejlik, ha azt képzeljük, hogy Isten elfogad bármely kárpótlást az ő akarata előtt való meghajlásunk helyett.

A szentség a saját maga lényegében személyes dolog. Ha élő hit az igazságnak forrása, úgy Isten, a ki kezdettől fogva látja a véget, beszámíthatja az ily hitet igazság gyanánt; úgy nézvén erre, mint a mely magában foglalja termő erejét is az igazságnak. Ha pedig a bünbánat a szívben levő bűn elvetését jelenti, úgy megnyerheti a bünbánat Istentől azt a teljes elfogadást, mely az embereket erkölcsileg már is az Isten elé állitja, a hová végtére érkezniök kell. Mig a szentség megtartja jelentését, addig ő nem adhatja meg a léleknek kivülről a szentség érdemének idvezitő erejét, mert ez olyan lenne, mint fehér köpenyt tenni a nem tiszta szin fölé. Elküldi Jézust, hogy bünbánatra birjon, megbocsát és feloldja mind-

azokat, a kik igazán megbánják bűneiket. Az elvileg eképp biztosított idvességet azonban, minden lélek egyénileg kell hogy kieszközölje, kinyerje a maga számára. Legyen a megtérés pillanata egy teljes változás hirteleni forduló pontja; vagy legyen az — a mi ritkán esik meg, de nem kevésbé való — a boldogabb életek tapasztalata, egy csöndes, vihartalan szellemi átalakulás kifolyása, melyben a szív nem kinoztatik; vagy legyen az a szív vágyainak nyugodtabb iránya, mindaddig, a míg a szellemi erők nem összpontosulnak Istenben, a munkának, bármely módon kezdődött is meg, tovább és tovább kell haladnia. Gyors, avagy lassú növekedés által magára kell öltse a tökéletesnek képmását, a Jézus szellemét, az Isten hasonlóságát. Isten megsegit, Jézus is segit, de semminemü segély nem fogja helyettesiteni az egyéni vallásnak azt az életet, mely által úgy mutathatjuk be testünket Istennek, mint egy élő, szent és elfogadható áldozatot, melyet lelkünk megujulása átalakitott, hogy annak bizonyulhassunk, a minek Isten kiván.

Egy bölcs ember azt mondá: „hogy a kereszténység vagy hasznos, vagy nem ér semmit.“ Ez azt jelenti, hogy a jóság élete mélyebb lesz a szivben s nő az erő, mely ellene áll az önzés, világiság és szeretetlenség csábitásainak: előre halad az indokok és a magaviselet tisztulása; győzelem leend a vágyak és szenvedély felett s bátrabban lehet támaszkodni beszédben az igazság erejére, a magaviseletben és bánásmódban a tisztességre; az itéletben szeretetre, a megbocsátásban nemesszivüségre. Azt jelenti, hogy gyül annak az elhatározásnak ereje: „hogy temesse el a mult az ő halottját, hogy felszabaditsuk az időt az Isten országa számára; hogy bebizonyitsuk az élő lelkiismeret uralmát minden kicsiny és nagy dolog felett; hogy legyenek becsületes dolgok a magán életben és a nyilvános kötelességekben nemcsak az emberek előtt, hanem még ott is, hol emberi szem nem láthat; hogy járjunk ne csak a tudományban, hanem egyszersmind új életben is. Ha az nem ezt jelenti, ha nem erre ösztönöz, ha az értelmet finom, de hiu ismerettel táplálja, az érzéseket haszontalan gyönyörrel csiklandozza, mely nem tisztitja a szivet, nem emeli a jellemet, nem enyhiti a piaczi kapzsiságot, a társaság ridegségét, az egyház féltékenységét; nem szenteli meg a fáradtság czélját vagy növeli a hazaszeretet szellemét, ha nem jobbitja és gazdagitja a mai életet; nem változtatja szellemivé a jövő reményét: akkor valóban nagyon is igaz lesz Emerson szava: „hogy az nem menthet meg titeket a sátántól, a mely ti vagytok.“

Továbbá, a mikor úgy találjuk, hogy ezek s a jóra való ha-

sonló irányzatok működnek az ember szivében és szépitik életét, akkor annak a befolyásnak is látjuk tevékenységét, mely *Istennek* hatalma az idvességre. Akár vezethetjük vissza, akár nem, közitve vagy közetlenül Jézusra annak a befolyásnak eredetét, mely az élet ez áldott gyümölcseit szüli, ezek azok, melyeket ápolni és fentartani ő e földre jött: melyek tanubizonyságai annak a valóságnak, hogy ő ismeri az emberi kötelességet és tehetséget; ezek túlélik az emberekhez való izeneteinek igazságát. „Az irások szerint a kereszténynek igazi meghatározása abban áll, — igy szólt Róbert Barclay a nagy skót theologus — hogy a keresztény az az ember, a kiben meg van a Jézus szelleme és vezettetik az által." Ha ez igaz, úgy az idvesség és a Krisztushoz való tartozásnak végső próbája nem a tudomány vagy vélemény, hanem a kedély, az elvek és a jellem. A világ kételkedik Jézus isteni igényei, természete s azok érvényessége felett s ebben az egyezés nehezebb. De hogy Jézus azért jött a földre, hogy egy jobb, tisztább, egyszerűbb, nemesebb és igazabb életnek az országát alapitsa meg: mindenki értheti. És a mily arányban érzik az emberek, hogy az idvesség emez ország hatalmába és szellemébe való belépésben áll, épp oly arányban vágynak annak áldásaiban és igéreteiben résztvenni.

Az elmondottaknak összege: az idvesség abban áll, hogy a lélek megnyerte az erkölcsi felszabadulást és szellemi egészséget; a közbenjárás — mely a kereszténység véleménye szerint arra közremunkál — a tökéletes emberségnek oly módon való felmutatása, mint a mely magához vonja a szivet s meginditja az akaratot. Jézus szellemi képe le van rajzolva a boldogságról szóló tanitásban: ez az igaz kereszténynek szellemi fényképe. Akarjátok-e tudni, ha vajjon ti az idvesség állapotában vagytok-e? Mérjétek meg saját szivetek, akaratotokat és életeteket e mérték által. Akarjátok-e megnyerni azt a hatalmat, hogy a szentség ösvényére lépjetek? Nyissátok meg lelketeket Jézus befolyása előtt.

Azt kérdezzük végül, hogy volt-e sikere az ő közbenjárásának? Ennek a kijelentése alkotja-e az Isten igaz evangeliumát? A tapasztalat igenlőleg felel. Az ethicai rendszerek nem tudták az emberek indokai feletti győzelmet biztosítani, szenvedélyeiket meghóditani, s önérdekeiket meghajlitani. Theologiai confessiok érintetlenül hagyták nagyon gyakran a szivet, meginditás nélkül az életet. De Jézus még is a szellemi nagy szabaditó, *a ki megmenti a legutolsóig azokat, a kik általa Istenhez jőnek*. Küldetése találkozik korunk és minden kor legmélyebb szükségével. Az egyszerü szivek, melyek egyszerüségük-

ben hozzája közeledtek: a lealjasitott természet, mely a kétségbeesés közben hozzája vonult: munkájának és szellemének befolyásában erőt találtak mindig lemondani a gonoszról s meglelni a világosságnak és életnek útját. Megnyerték általa az isteni megbocsátás tapasztalatát; a mult fájdalmak terhe elmozdittatott, áldás esett utjokra s tisztává vált a jövő.

Van egy oldala a kereszténységnek, melyről úgy lehet azt tekinteni, mint a mely egy óriási elhibázásnak a töredékét mutatja bé. A mikor azt vallja, hogy övé a kiváltság döntő határozatot mondani az isteni tudomány ama problemái felett, melyek gyötrik az emberek értelmét: ez eme problemákra nézve az ellenkező vélemények végetlen változatát hozta létre. Ez azonban nem a kereszténység, hanem a theologusok hibája. Szemrehányás ez a zsarnoki dogmatismus elhamarkodott és merész vágyaira nézve: de nem feddés a Jézus kegyes czéljaira és egészséges eszközeire vonatkozva. Idveségünk nem az Isten ismeretének tökéletességében áll; eredmény nem várható azonnal s nem nyerhető másképp, mint az eddiginél türelmesebb és állandóbb vizsgálata által az isteni kijelentés adatainak. Jézus uralma a szivben, szelleme az életben az, a mely ujjászül és idvezit. Ebben áll a kereszténységnek valódi győzelme, ebben bizonyult be hatalma vezérelni a magasabb vágyakat, biztosítni az ember életjavát.

A hitczikkelyek változhatnak: elemeztethetik az emberi természet: a kötelesség új törvénykönyvei kifejezhetik a lelkiismeret fejlődött munkálkodását, a keresztény értelemnek tökéletesebb beláthatását; de a míg az ember ember marad, addig Jézus keze az a hatalmas emeltyü leend mindig, mely az embert szent életre, Isten életére emeli. Sok szivnek a hangja e földön az égbeli általános öröm énekének előzménye: „most érkezett meg az idvesség és erő, Istenünknek országa és az ő Krisztusának hatalma.

(Gordon Sándor után angolból.)

Csifó Salamon.

Az evangelium hatalma.

Üdvözlő beszéd. *)

Ker. Atyámfiai, Ker. Gyülekezet! Napjainkban a legélénkebb vita tárgyát képezik hazánkban az „egyházpolitikai kérdések," melyek felől már magatok is sokat hallhattatok. E kérdések egyfelől az állam és vallásfelekezetek, másfelől a különféle vallásfelekezetek egymás között való viszonyait czélozzák az eddigieknél alaposabban és megnyugtatóbban rendezni és megoldani. Ezek tehát hazánkban mindenkit s így minket unitárius keresztényeket is nagyon érdekelnek; mert behozni akarják a polgári anyakönyvezést, a vallás szabad gyakorlatát és a kötelező polgári házasságot. Nagyon fontos és életbe vágó kérdések ezek, mert helyes megoldásuktól függ sok tekintetben magyar államunk megszilárdulása, a létező s ezután keletkezhető vallásfelekezetek szabad irányú kifejlése s meggyőződésem szerint az evangeliumi vallásosság felvirágzása is.

De nem csoda s nem is ujság, hogy mint minden jó ügynek, úgy ennek is, nemcsak barátai, hanem ellenségei is vannak. Azonban nem tartozhatik ez alkalomra az ellentétes álláspontok okait vizsgálnunk, elég, ha a mieinket érintjük.

Semmi sem lehet természetesebb, ker. afiai! mint hogy mi magyar unitárius keresztények ez ügy barátai sorában foglaljunk helyet. Mert lehetetlen el nem ismernünk, hogy az államnak joga van saját polgárairól anyakönyvet vezetni, éppen úgy, mint egyházunk vezetett s vezetni fog az után is anyakönyvet saját hiveiről; lehetetlen örömmel nem üdvözölnünk a vallás szabad gyakorlatát, midőn őseink voltak azok, a kik még háromszáz év előtt egy szabadszellemü fejedelmünk alatt törvényben mondották ki, hogy mindenki azt a vallást hirdesse és kövesse, a melyik neki tetszik, s azóta jobbjaink annyit küzdöttek és vérzettek érette; lehetetlen elleneznünk azt a polgári házasságot, a mely külső formájában egyházunk gyakorlatának leginkább megfelel, de az után is csak úgy lehet bensőleg tiszta és szent, ha valláserkölcsi alapon fog állani.

Ezzel távolról sem akarom az egyházpolitikai kérdéseket bolygatni előttetek, hanem inkább megnyugtatni kivánlak titeket azokkal

*) Elmondatott a Nyárád-Szentmártonban 1893. jul. 18-án tartott köri gyűlés alkalmával.

szemben. Nem is lehet sem nekem, sem nektek, főleg e szent ház falai között, feladatunk és érdekünk külső, földi viszonyokat feszegetni; mert van nekünk ezeknél magasabb, szentebb érdekünk, Isten országát illető politikánk, a melyet Krisztus, a mi lelki fejedelmünk hirdetett ki s pecsételt meg halálával s ez nem más, mint *az ő evangeliuma*, melyről azt mondja Pál apostol (Róm. 1. 16.), hogy ***az Istennek hatalma minden hivőnek üdvösségére.***

Midőn azért ez ünnepélyes alkalomból atyafiságos szeretettel üdözöllek mindnyájatokat, Ker. afiai, Ker. Gyülekezet! kik egybegyültetek munkálni egyházunk külső felvirágzását s boldogító hatalmát s e szent helyen is megjelentetek keresni lelketek üdvét s tisztelni Istent, figyelmeteket *az evangelium isteni hatalmára* hivom fel, a mely *felvilágosítja értelmünket, nemesíti érzelmeinket s vezérli akaratunkat jócselekedetekre.*

1. *Az evangelium felvilágosítja értelmünket.* Ez az első, a miben Isten hatalmára ismerünk.

Tudjuk, hogy Isten az embert okos lélekkel ruházván fel, a maga képére teremté; de azt is tudjuk, hogy a miként egy növényt is ápolnunk kell és pedig minél nemesebb az, annál gondosabban kell ápolnunk, hogy kifejlődjék, éppen úgy mivelnünk kell lelkünket is, hogy kifejlődjék s alkalmassá tétessék a nagy feladatra: *Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes.*

Értelmi mivelődésünket bármely tudományból merített ismerettel gyarapithatjuk, de legüdvösebben gyarapithatjuk a vallás, az evangeliumi vallás igazságaival.

És a Krisztus evangeliuma minő magasztos igazságokat hirdet! Megtanit arra, hogy az Isten egy és szeretetteljes Atya; megtanit arra, hogy van lelkünk, emberi méltóságunk és örökéletünk. Ezek azok a magasztos eszmék, a melyek után óhajtoztak eleitől fogva az emberiség jobbjai, a melyeket Jézus az időnek teljességében kihirdetett s a melyek lassankint közkincscsé válván, kell hogy vezessék jelenben s még inkább jövőben az emberiséget! Mert régi dolog, régi tapasztalat, hogy az evangelium megvilágosítja, a hamis tudomány elhomályosítja az értelmet. S a történelem tanusítja, hogy azok a népek állanak elől a miveltségben, a melyek az evangelium tiszta igazságait elfogadták s évszázakkal maradtak hátra azok, a melyek azoktól elzárkoztak vagy mesterségesen elzárattak. Vagyis az irás szerint: *a mely nép megismerte az igazságot, az igazság szabaddá tette azt, de a mely tudatlanságban maradott, részint szolgálatnak igájával köteleztetett meg, részint elveszett.*

Fenséges egyszerüséggel hirdette Jézus az evangelium magasztos eszméit a nép boldogitására. De eleitől fogva akadtak korlátolt látkörü irástudók és papok, a kik világi önző érdekekért most homályos szóburokba göngyölték, majd saját találmányaikkal helyettesitették azokat s az evangelium tiszta tápláló élet-itala helyett saját hamisitványukkal gédelgették a lelkeket.

Hanem szerencse, hogy az evangelium örök eszméi önmagukban romolhatatlanok. Velök szemben az emberi találmányok, mint

polyva, szétszóratnak és megsemmisülnek. És szerencse, hogy támaszt Isten koronként hithősöket, a kik az örök eszméket, az idő folyamán a hivatlan kezek által rárakott lomtól, szenytől megtisztitják s újra az emberiség közkincsévé teszik. Igy jutott a mi egyházunk is, ker. afiai! az evangeliumi tiszta igazságok birtokába háromszáz év előtt s ma örömtelt szivvel szabadon és bátran vallhatjuk s azért ma csak egy hajunk szála sem görbül meg, hogy a Krisztus által hirdetett Isten egységének, atyai szeretetének, emberi méltóságunknak s örökéletünknek hite a legboldogitóbb örökségképpen él lelkünkben, a melyekkel vitézkedünk s győzünk a pokol kapuival, minden hatalmasságaival szemben is: mert, az apostol szerint, *a mi vitézkedésünknek fegyverei nem testiek, hanem lelkiek, a nagy erősségeknek lerontására.*

Ha ehhez az evangeliumhoz, ker. afiai, ker. Gyülekezet! hivek leszünk, ha ezt öntudatosan követjük, akkor lehet bármi anyakönyvezés, minket és a mieinket el nem keresztelheti senki, mert mi és a mieink *megkeresztelkedtünk tüzzel és szentlélekkel*; akkor jöhet a legszabadabb vallásgyakorlat, vagy megujulhat a hitüldözés, minket és a mieinket hitünkben meg nem tántorithat, sem a kisértő csábja, sem a hatalom parancsszava, mert mi és a mieink önként fogadtuk el s öntudatosan követjük Krisztus evangeliumát, a mely Istennek értelmünket felvilágositó hatalma a mi idvességünkre.

2. Továbbá *az evangelium megnemesiti érzelmeinket.* Mi nemesithetné inkább az evangeliumi szeretetnél? a melyet krisztusi szeretetnek is szoktunk mondani: mert Krisztus volt az, a ki ezt nemcsak hirdette, hanem élete példájával is megvalósitotta s mint legfőbb keresztény elvet kötötte övei szivére, parancsolván: *Szeressed a te Uradat, Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből és teljes elmédből, és szeressed felebarátodat, mint magadat.* És ismét oly szivrehatólag mondja: *Arról ismernek meg titeket, hogy az én tanitványaim vagytok, ha egymást szeretitek.*

Oh! bizonynyal, az evangeliumi szeretet alkalmas nemcsak széppé és bűbájossá, hanem hova-tovább mindinbább áldottá is tenni e földi életet. Olyan az az ember-világban, mint az isteni gondviselés a világegyetemben. Viraszt a csecsemő bölcsője felett, áldást hint a házastársak frigyére, koszoruba fűzi a család tagjait, fájdalmassá teszi a halál által való végső megváltást s egyuttal édes reménynyel biztat a boldog örökkévalóságra is. Megszenteli a társadalom minden viszonyait, jótékony intézeteit, egyesit minden, különben a hit által elválasztott keresztényeket; mert ez *a szeretet a tökéletesség kötele.* Követhetnénk-e hát szebb egyházpolitikát Isten országában, mint ha az evangeliumi szeretet politikáját követjük? Lehetne-e nemesebb érzelemmel birnunk, mint ha Isten és embertársaink iránti szeretet szent érzelme dagasztja kebleinket?

S mégis, fájdalom! vannak közöttünk is házastársak, gyermekek és minden állapotu keresztények, a kik ugy élnek, mintha a gyülölségben keresnék üdvöket. Fájdalom! még a keresztény testvér felekezetek is, egymással való érintkezéseikben, gyakran megfe-

ledkezni látszanak Krisztus legfőbb parancsáról s úgy viselkednek egymással szemben, mintha nem volnának Krisztus tanitványai: készek kárhozatba küldeni a más hiten levőket.

De azért nem szabad, nem kell kishitüségbe esnünk az evangeliumi szeretet hatalma felől. Mindinkább áthatja az az egész emberiséget, áthatja még ama keresztény embertársaink kebelét is, a kiknek egyháza hivatalos hidegséggel, a másvélekedésüek ellen gyülölséget hirdet, átkot mond. Ma már, hála Istennek! erősebb a szeretet hatalma, mintsem mesterkélt, elavult hittételekkel meggátolni lehetne fenséges hatásában. Csak szivemelő lehet szemlélete annak a változásnak, a mely e tekintetben körülöttünk általán mutatkozik, végbemegy. Alig van ma már társadalmunkban viszony, szövetkezet s intézmény, a melyet ez a szeretet át ne hatna, meg ne szentelne.

Meritsünk azért, ker. afiai! e tapasztalatból lelkesedést, kitartást magános, családi és egyházi életünknek e szeretetben való tovább ápolására, fejlesztésére és kiépitésére. Legyen jelszavunk, életelvünk magános életünk boldoggá tételében házassági szövetségünk megszentelésében s más hiten levő testvéreinkkel való viszonyainkban az evangeliumi szeretet. Akkor bár polgári formában köttessék is házassági szövetségünk s bármily formában rendeztessék is országos törvénynyel egyházunk külső állapota: mégis a szeretet, a krisztusi szeretet fogja megszentelni érzelmeinket s mindazon viszonyainkat: mert Krisztus evangeliuma érzelmeinknek a szeretet által való megnemesítésében is Istennek hatalma a mi idvességünkre.

3. Végre *az evangelium akaratunkat jócselekedetekre vezérli.*

Az evăngeliumban előnkbe vannak irva a vallás magasztos igazságai hitünk felséges tárgyai, a melyek megvilágosítják értelmünket, s a minden erények forrása, a tiszta szeretet, a mely megnemesiti érzelmeinket. De mindezek csak akkor lesznek teljesekké bennünk és általunk, ha jóra irányozzák s jócselekedetté érlelik akaratunkat; szóval, ha józan hitünket, nemes érzelmeinket cselekedeteinkből mutatjuk meg.

Ugy találjuk meg pedig az erre vezérlő leghelyesebb útat, ha ama kötelességeinket tartjuk szem előtt, a melyeket az evangelium szab előnkbe. E szerint vannak: önmagunk, embertársaink és Istenünk iránti kötelességeink.

Önmagunk iránti kötelességünk az, hogy vigyázzunk testünk épségére, szivünk tisztaságára, lelkünk józanságára,emberi méltóságunkra, testi és lelkitehetségeink kifejtésére s hogy legyenek ezeknek megfelelők, ezekből folyók életünk cselekedetei. Ennek helyes felfogása s teljesitése annyival fontosabb, mert ez teszi embertársaink iránti kötelességünk mértékét, miként Idvezitőnk is int: *Szeressed felebarátodat, mint magadat.* E szerint minden embert ugy kell tekintenünk, mint magunkat, vagy szokott kifejezéssel, mint testvérünket s mindenkivel azt a jót kell tennünk, a mi jót magunknak kivánunk. S ha embertársunkat testvérünknek tekintjük s jót teszünk vele, nem kell-e áldoznunk azért az egyházért, a melynek velünk együtt ő is hive, azért a hazáért, a melynek velünk együtt

ő is gyermeke? S vajjon mi inditja a ker. embert ily cselekedetre? Vajjon a láttatni vágyás vagy talán a visszafizetés reménye? Nem, az evangeliumi cselekedet oly hiuság nélkül való, önzetlen ember cselekedete, a kinek *nem tudja balkeze, mit cselekszik jobbkeze.* Isten iránti kötelességünk is szép és dicső. Az evangelium tanítása szerint: *Az Isten lélek és a kik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják.* Oh! lehet-e felségesebb kötelesség annál, hogy lelkünk a legfőbb lélekhez imában emelkedjék? Az Isten továbbá mennyei Atya: legyünk hozzá méltó gyermekek, legyünk engedelmesek az ő szent akaratja teljesitésében, követvén Jézust, ki így szólott: *Ez az én eledelem, hogy az én mennyei Atyámnak akaratját cselekedjem.*

Igen, ker. afiai! az evangelium ereje és hatalma nem abban áll, hogy ha valamit cselekszünk, mint haszontalan szolgák csak azért cselekedjük, mert parancsoltatott, hanem cselekeszszük mennyei Atyánk akaratjaként hitből és szeretetből, mint gyermekek, mint örökösök. Legyen azért szent törekvésünk e hitből, e szeretetből cselekedni mindent, a mivel emberi méltóságunkat, embertársaink boldogságát s Isten dicsőségét munkálhatjuk. Mutassuk meg az egyetlenegy Isten, a mi mennyei Atyánk iránt való tiszteletünket az ő szent akaratjának hű teljesitésével; mutassuk meg emberi méltóságunkat lelkünk mivelésével, szivünk nemesítésével; és mutassuk meg őseink emlékének megbecsülését azzal, hogy hitünkhöz, szent vallásunkhoz mind halálig hivek s általuk szerzett és alapitott édes hazánk és szeretett egyházunk további megtartására és fölvirágzására áldozni készek vagyunk. Igy, csakis így bizonyul be cselekedeteinkben is, hogy Krisztus evangeliuma Istennek hatalma a mi üdvösségünkre.

Ime, ker. afiai, ker. Gyülekezet! láthatjuk ezekből, mily üdvös hatalma van a Krisztus evangeliumának. Ha ennek uralma alá adjuk magunkat, akkor nyugodtak lehetünk, bármily megoldást nyerjenek is különben, a napjainkban oly élénken vitatott egyházpolitikai kérdések; mert azok evangeliumi egyházunknak csak külső viszonyait és érdekeit érintik, szabályozzák, de lelkiismeretünk szabadságát, szent hitünk vallását nem korlátozzák, nem korlátozhatják. Sőt legyünk meggyőződve, arra fognak vezetni ezek, hogy sokkal inkább becsüljük Krisztus evangeliumát, mint becsültük valaha, arra fognak vezetni, hogy sokkal inkább lelkünkbe, szivünkbe fogadjuk, zárjuk az ev. igazságait s valósítjuk parancsait, mint tettük valaha; mert hovatovább mindinkább érteni, érezni és tapasztalni fogjuk, hogy a nagy apostol szerint *Krisztus evangeliuma valóban Istennek hatalma minden hivőnek üdvösségére. Amen.*

Kelemen Albert.

— -

Unitárius történetirás és Kálvinorthodoxia.

Első Rész.

Családügy és orthodox politika.

II. Fejezet.

(Folytatás.)

1864. sept. 11-én jelent meg az olvasók előtt Révész Imre nagy polemiájának utolsó részlete. Mi történt e közben vagy ezek után a szinfalak mögött, nem kutatom. Csupán csak az tartozik most ide, hogy két hét mulva a „*Prot. Egyh. és Isk. Lap*“ nyiltterében („az e rovat alatt megjelenőkért a szerkesztő nem vállal felelősséget“) volt kénytelen Szilágyi Ferencz felszóllalni s egy-két megjegyzéssel való értékére leszállitani a Révész által oly fennyen kicsikart győzelmet.

— *Révész Imre a tudomány itélőszéke előtt.* Ignotos fallit, notis est derisui. Phaedrus. (Igy kezdi Szilágyi a kevéssé hizelgő hangu bevezetést.) Én vagyok bizonyos tekintetben oka a R. I. által elkövetett *irodalmi botránynak*, ez némileg: mea culpa, mea maxima culpa est. Nem lehet ugyanis botránynak nem czimezni azon eljárást, midőn egy tudós ember a históriában már rég eldöntött, okosan kétségbe sem vonható *tényt* megczáfolni s hogy az *nem tény*, megmutatni erőlködik, főkép miután azt indirecte maga is állitja; kétségen kivül a tudománynyal visszaélésben, az irói önbálványzásban ez a „non plus ultra.“

— Engemet mint egy iskolás gyermeket leczkéztet, mégis e tudatlan emberrel két egész hónapon át foglalkozik, a nélkül, hogy az általa felhozott tények és adatok közül csak egyet is megdönteni képes lett volna, jelesen a *fő dolgot* minden csürés-csavarással megczáfolni, annak ellenkezőjét bebizonyitni nem tudá, bár a tudományos apparatus és irói alakoskodás egész nimbusát felövedzé.

— Olvasóközönség iránti tiszteletből ily tudós hiuságban szenvedő emberrel hosszadalmasan nem foglalkozom; de őt leálczázni s a tudománynyal visszaélését kimutatni szükségesnek látom.

— A *főkérdés* ez: mi volt Servet büne? s mi része volt Calvinnak e spanyol orvos halálra itéltetésében: lehet-e főkép erre nézve őt teljesen ártatlannak mondani?

— Servet egy hitágazatot, a *szentháromságot*, az egyház tana és symboluma ellenére józanabbul magyarázni s azt javitni, reformálni,

a sajtó utján, tudományos műveiben megkisértette: a régi dogmatismus ellen tehát hitujitólag fellépni bátorkodott.

— Mit tett Calvin? Reformálta a ker. egyházat, midőn több hitágazatnak az evangeliumon alapuló józanabb értelmét tanitotta: a régi dogmatismus ellen fellépett. Igy hát Calvin is bünös volt, még pedig kétszeresen, mert a hitujitásokat nemcsak sajtó utján, de élő szóval, a templomi szent székből is terjesztette.

— Hogy Calvin végrehajthatta, a miben Servet elbukott s ezt máglyára hurczoltatta azért, mi neki erényül tulajdonittatott, sőt dicsőségére vált, az igazságnak ez mértéke nem lehet: a jog és erkölcs örök, isteni eszméjét nem szabad a *siker* vagy *bukás* szempontjából itélni meg.

— Helytelen azért Révész okoskodása, miszerint Calvin eljárását az akkori század egyes embereinek felfogása és nézete szerint kell megitélni. Azon században is gondolkodott az emberiség: a jog, igazság és kötelesség eszméit ismerték akkor is. A „quod tibi non vis, alteri ne feceris“ erkölcsi szabály minden kebelben élt s bizonyosan Calvin is tudta, hogy a mint ő nem szeretne máglyára kerülni, mert hitujitó volt, neki sem állott jogában az üldözés elől Genevába menekült idegen hitujitó véres üldözését eszközölni, arra segédkezet nyujtani, — hogy pedig Calvin ezt tette, maga Révész Imre is világosan elismeri.

Még többre megy legujabbi hosszú polemiájában. Azt mondja ugyanis elsőben, hogy „történetiróra nézve“ Calvin embertelen vagy ártatlan volta a „genfi positiv viszonyok“ szempontjából tekintendő, mert az ügyben ez a „helyes szempont.“ Ennélfogva az is igaz, hogy a spanyol inquisitio eljárása, mely sok ezer eretneket kegyetlen kinzások alá vetett s elevenen megégettetett, a történetiró által az akkori spanyol positiv viszonyok, tehát az egyidejüleg fennállt törvények szempontjából tekintendő s igy Révész Imre, ha azon inquisitio históriáját (hihetőleg azon szellemben mint Calvin életét!) megirná, a nevezett szent törvényszéknek a *hitegység fentartására irányzott eljárását* a maga által felállitott fennebbi történeti szempontból itélné meg és *így helyeselné*!

— Révész Imre továbbá „*Kálvin életé*“-ben (203. l.) Calvinnak Servet elleni eljárásánál tanusitott „hősiességét“ mintegy magasztalja: mennyivel hősiesebb és igy magasztalhatóbb ezért Torquemada Tamás, az *első* spanyol főinquisitor, ki tizenöt évre terjedő szent hivataloskodása alatt 8800 embert elevenen, 6500-at in effigie égettetett meg, 90,000-et pedig különböző más büntetéssel sujtott . . .

— Nem tartom szükségesnek ez okoskodást tovább folytatni, a fenforgó kérdésből önként folyó eszmék bővebb fejtegetését az olvasóra bizom. Csupán Révész Imrének a tudomány iránti hűtlenségi bűnét s ennek következéséül nemcsak a tudománynyal, de önnönmagával, saját elveivel, sőt keble jobb, nemesebb meggyőződésével sajnos ellenmondásba keveredését akarom még röviden érinteni, ki voltaképen azt sem tudja, mit akar és mit beszél.

— Révész Imre Calvin mentésében, mint ezt e lap 26-ik számá-

ban is emlitettem, az ügy tudományos oldalára kiváló sulyt fektet, a reformátornak Servet ellen fellépését inkább csak „tudománybeli derék vádolásnak“ tekinti s a Servetet elitélő törvényszék üléseiben jelenlétét is azzal kivánja menteni. E szerint Révész a tudományt teszi, ugy szólva, felelőssé Servet elitéléseért; Calvin apologiájában a főérdemet abban találja, hogy Servetet a tudomány fegyverével sujtotta le.

— Szánakozásra méltó, hiuságszülte tévedés! Ez Calvin és Révész Imrének is fő tévedése: a tudománynak ily módon profanálása; a tudományban keresni védelmét oly botlásnak, mitől a tudománynak kellett volna a nagy reformátort megóvni. Ha igaz, mit bölcs Salamon mond, hogy *„a tudomány világosság“*, nem szabad ebből meriteni a setétség tetteinek igazolását. S Calvin eljárása még azért is sajnosabb szinben tünik fel, mert ő *keresztyén tudós theologus* volt, ki jól ismerte a keresztyénség legfőbb törvényét, Krisztus parancsát, s meggyőződve lehetett, miszerint a bünös asszony megköveztetését nem engedő Idvezitő, a mint a felbőszült sokaságot figyelmeztette, hogy az vessen rá előbb követ, ki magát büntelennek érzi: bizonyosan nem helyeselte volna Servetnek valláso véleményért máglyára hurczoltatását sem. Hogy Calvin az övétől eltérő vallásos meggyőződés ellen mint vádló fellépett, az eretnekséget büntetésre méltónak itélte s abban a tudományra támaszkodott, én legalább ezt tartom Calvin legnagyobb bünének.

— Épen azért nevetséges, sőt gyerekes kifogás Calvin ártatlanságát azzal indokolni, hogy ő „Servet halálát nem kivánta s az itéletmondáson jelen nem volt, ha ő a büntető birák eljárását tudománya és ékesszólása egész hatalmával gyámolitotta. Annálfogva midőn Révész irja, hogy ő Servet kivégeztetését nemcsak nem helyesli, de sőt egyenesen kárhoztatandónak“ tartja, azonban azt a „genfi positiv viszonyok szempontjából“ véli helyesebben megitélhetőnek s ezek mellett mégis Calvint „egészen ártatlan“-nak vallja: mindezekkel csak azt tünteti ki, hogy maga két uton jár, nem tudja mit beszél s igy szánandó következetlenség tömkelegébe bonyolodik.

— Nem akarom — igy fejezi be nyilatkozatát keserü és bosszus éllel a sarokba szorult történetiró — a Calvin-ügyben bőven alkalmazott jézsuitai dialecticát tovább is czáfolni és Révész Imrének „hamisnevü tudományát“ kellő világitásba helyezni, bár igen kedvező alkalom nyilnék reá. De legyen ennyi elég! Bocsásson meg R. ur, ha én, a ki őt személyesen nem ismerem, azt, hogy ő Debreczenben és a districtusban a legtudósabb ember, nem tudtam, bátor valék hasonlithatatlan remek munkáját birálni. E merészség részemről sohasem fog többé megtörténni. Szivesen elismerem, hogy ő a magyar irodalom legnagyobb hőse, valóságos „lumen ecclesiae et civitatis.“ Azonban egyszer mindenkorra mégis szabadságot veszek magamnak megjegyezni, hogy óriási tudománya és bölcsességének van egy hiánya, mit kipótolni s maga érdemeit azzal tetézni nem lesz szükségfeletti fáradság, t. i. ha megtanulja *a bölcsességben mértéket tartani*, a mit Tacitus fölötte nehéznek mond, midőn ipát Agricolát épen azért különösen megdicséri: „retinuit, quod est difficillimum, ex sapientia modum.“ Segitse az isten Révész Imrét tudományának ez öregbitésére, melynek bibliai kifejezése

„a nagy bölcsességben nagy bolondság vagyon.“ (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1273—1276.)

Mint látható, Szilágyi aránylag oly rövid nyilatkozatának is mind sava, mind borsa megvan. Talán ez és nemcsak egyedül az odium theologorum inditotta Révész Imrét arra, hogy ujabb két hét mulva a levert ellenfél fölött kegyetlen diadalt üljön. Ő, a ki polemiája végén nyiltan kijelentette, hogy „e tárgyhoz e lap mezején többé szólni nem fog“, most a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 41-ik számának „Nyilt Terében“ következő figyelmet érdemlő ujabb kijelentést teszi:

Nyilatkozat.

— Különös gyönyörrel olvastam és pedig több izben végig olvastam Szilágyi F. urnak a „Prot. E. és I. Lap“ 39. száma mellett közlött beszédeit . . . Gyönyörrel olvastam azokat, mert bennök és általuk számomra igen fényes elégtétel van szolgáltatva!

— Midőn ugyanis azok után, a miket én az olvasóközönség iránti tiszteletből s a tudomány iránti szeretetből, mindenütt a közvetlen forrásokra (!) támaszkodva előadtam, bárki is arra érzi magát indittatva vagy kényszerittetve, hogy oly tartalmu és modoru beszédeket tegyen közzé, mint a Sz. F. uréi: ezáltal a leghatározottabb bizonyitványt adta ki *a maga tehetetlenségéről* és nyilván vallást tett *arról, hogy magát a fenforgó ügyben a tudomány mezején legyőzetve érzi*!!!

— Mily könnyü, sőt talán természetes lenne most már nekem is személyeskedésekbe keveredni! Ezt azonban a közönség iránti tiszteletem és önérzetem megtiltja . . . Sajnálom, hogy Sz. F. ur személyes jellemem felől oly kedvezőtlen véleményben van s csak hallomás után és oly későn jutott arra: de azt hiszem, hogy a fenforgott kérdéshez ezek emlegetése nélkül is hozzá lehetett volna szólani.

— Ugy vélem, hogy ezen nyilatkozattal tartoztam mind a tisztelt közönségnek, mind önmagamnak.

Debreczen, október 1. 1864. *Révész Imre* s. k.

III. Fejezet.

Mi czélja a Kálvin-apologiáknak. — Révész Imre és a Servet-irodalom. — Servet 300-dos emléke föllép „Kálvin élete“ ellen. — A két nagy prot. tudós fejlődése. — Barátságuk és összetüzésök. — Kálvin bosszuterve. — „Christianismi Restitutio.“ — Ki árulta el barátját a kath. inquisitiónak? — A menekülő Servet Kálvin kezébe kerül. — „Me authore factum esse.“ — „Nicolaus meus ad capitale judicium.“ — Kálvin nyiltan föllép a genfi tanács előtt. — Istenes törekvések az istentelen tévelygés ellen. — Kegyes Kálvin Isten házában. — Hogyan bántak el Servettel. — Insége és elkeseredése. — A tiszteletes tanács bölcs elhatározása. — Kálvin furfangja kifog a kálvinisták eszén. — A legyőzött áldozat. — Protestáns máglya hatása. — Kálvin betetőzi a prot. orthodoxia épületét. — Itélete saját tettéről. — Révész Imre még egyszer a tudomány itélőszéke előtt. — Servet fölkél sirjából ellene. — Fiának több családi érdekü észrevételei.

Előbbi fejezetben bemutattam Révész főmüvének a kortársakra tett nagy hatását. Rámutattam a téves kiinduló pontra, mely a debreczeni történetirónál sokkal kitünőbb tehetséget is utvesztőbe veze-

tett volna és felmutattam a józan kritikát, a mely mind határozattabb hangon tiltakozott a példátlanul elfogult orthodox irodalmi merénylet ellen, mely a korszellem örve alatt inyesiklándozó csemegékkel kedveskedik a tájékozatlan olvasó közönségnek történeti igazságok gyanánt.

A makula nélkül való Kálvin kedvéért nemcsak Révész Imre csinált kálvinista aainak makulaturát. Régi törekvése ez már külföldön a protestáns orthodoxia egyes meg nem nyugható jeleseinek. A mint a haladó korszellem kivetette Kálvin emlékét az emberiség kegyeletéből s magát Genfet az emberszeretet, a szabadság és türelem világitó tornyává emelte, akadtak itt-ott, kik kész örömmel megállitanák a rohanó időket és hangzatos frázisokkal iparkodnak elgátolni a hatalmas Rhonet, hátha visszatérne még egyszer kedvökért oly szép természetes folyásából s visszaszorulna ama régi sziklák közt tajtékzó örvényes mederbe, melynek fenyegetőn kiemelkedő kopár martjáról a *legnagyobb* és *egyedül szeplőtelen* reformátor igazgatta egykor „a protestáns világ panorámáját.“

Ha sikerülne kimutatni valamikép, hogy Kálvin Krisztusi életet élt mint ember, mint tudós és mint reformátor egyaránt; ha sikerülne megtisztitani jellemét minden sötét folttól: akkor az általa vallott kegyetlen elvek iránt is tiszteletre intene a kegyelet s nem vetné nevét oly kiméletlen gúny tárgyának oda a papiros pápa bilincseit széttördelő felvilágosodás. Már Kálvin legelső életirója, a tudós Beza, kijelölte az emelendő dicső monumentum és a kivánatos magas piedestal első hatalmas körvonalait. Castalio, Armin és Dávid Ferencz, Socini, Locke és Channing, Bellarmin, Pázmány és Bossuet, Mosheim, Bock és Tollin, Audin, Maimbourg és Artigny volt elég mit rajta őröljenek. Az idő elvégezte lassanként a többit. Ugy hogy az eltünt Kálvinnak manap még csak sirhalmát sem tudják az „isteni“ Genfben megmutatni. Eltemette azt réges-régen a Champelmezei gyászos Golgotha . . .

A jelen sz.-ban is akadt egynéhány vállalkozó tudós, ki a Beza által kimutatott üdvös irányt követte többé-kevésbbé elhirhedt tört. munkájában. (Henry, Rilliet, Stähelin, Bungener, Merle D'Aubignée.) Nyomos ösvényen tehát s gyakorlott léptekkel haladhatott Révész az ő debreczeni Kálvinemlékének felállitására. Csupán abban az egyben vétette el dolgát, hogy elfogult buzgóságában sokkal inkább támaszkodott olyanokra, kik saját szavai szerint „Kálvint egészen uj világitásban állitották elő“ s kiket jó maga is leszól müve tudós előszavában, mintsem a hiteles eredeti aktákból meritve, egyedül saját józan itélőtehetségét követte volna.

A Servet-ügy előadásánál az ragadja meg mindjárt első tekintetre figyelmünket, hogy a kiváló alaposság szinében feltünni szerető debreczeni történetiró egyet sem használt fel a szerencsétlen vértanu számtalan életiratai közül. Teljesen elégnek vélte a Kálvinnak legkedvezőbb, merőben egyoldalu megvilágitást. Innen eredt azután az, hogy midőn a tudós megtámadás a források közt egy kis széttekintésre ösztönözte, legott elvesztette fejét, ide-oda kap s a nagyon is

érdekelt egyik fél, Kálvin, szavait nézvén ekkor is egyedüli szentirásnak, beláthatatlan ellenmondásokba bonyolodik.

Más Révész az, a ki az ő „Kálvin életé"-ben az elvetemedett gonosz szörnyetegről, a végre-valahára póruljárt Servetről ir; ismét más, a ki a „készületlen" Szilágyi ellenében a veszélyben forgó irói tekintélyt és az ő szeplő nélkül való dicső Kálvinját oly fennen szárnyalva megvédelmezi. Nyugodtan levonhatjuk e két körülményből önként kiváló tanulságot: a történeti igazság egyik Révészt sem ismeri el igaz apostolának.

Servetről és Kálvinról Beza, Castalio, Acontius, Minos Celso, Hyperphrogenus, Farel, Bullinger, Bolsec, Audin, Artigny, La Roche, Allwoerden, Bayle, Hallam, Gibbon, Grotius, Chaufepie, Spon, Sand, Hottinger, Mosheim, Bock, Voltaire, Van der Kemp, Drummond, Rilliet, Henry, Dyer, Saisset, Mignet, Kampschulte, Wright, Sigmund, Trechsel, Wallace, Nisard, Guizot, Barni, Brunnemann, Porter, Tollin, Gordon stb. irtak több vagy kevesebb alapossággal és igazságérzettel. Tartózkodom ezek közül csupán a luth. Tollinra vagy az unitár. Gordonra támaszkodni, kik életöket e gyászos tragoedia földeritésére szentelték. Elégnek tartom a debreczeni történetiró ellen egy angol presbyterianus lelkészszel és theolog professzorral lépni sorompóba.[1] ki Servet halálitéletének 300-ados évfordulója estéjén a belfasti templomban szabad szellemü felolvasást szentelt a nemes vértanu emlékenek, mit a b. e. történetiró, könyve előszavából itélve, kétségkivül maga is nagyon jól tudott.[2] Nagyon természetesen, senki sem lehet oly tekintély előttünk, hogy több tekintetben kitünő müve mellett is egy vagy más fontos adatért másokhoz s főleg az eredeti forrásokhoz ne fordulnánk.

Kálvin és Servet ifjukori fejlődése, *Porter* szerint, igen sok megegyező vonást mutat. Csaknem egy idősök: mindketten jegyzőnek fiai. Theologiát és jogot tanultak s csak később karolta fel Servet az orvosi tudományokat is. Tehetségökkel mindketten már korán kitünnek. Mindketten büszke, hajthatatlan jellemek. Az uralomra vágyó Kálvin előtt ismeretlenek a szeretet érzelmei: az elvonult Servet ábrándozásra hajlik s meggyőződését kész önvesztével is megpecsételni. Kálvin tudósabb volt; de a mily kitünő logikus, épp oly csekély teremtő erő; sőt egész rendszerét a mások kölcsönvett elveire épitette. Servet több tudományágban a legelsők között tündöklött, kivált mint éles eszü megfigyelő és feltaláló; a szentirásba és emberi természetbe is mélyebben pillantott be Kálvinnál. Hozzájárult ehhez, hogy mindkettő mérték fölött becsvágyó volt; mindenik feladatának tartotta a

[1]) *J. Scott Porter:* Servetus and Calvin: Three lectures on occasion of the three hundredth anniversary of the death of Michael Servetus, who, on the 27th of October, 1553, was burnt alive for heresy at the instigation of John Calvin. London. 1854. 8r. IV. 84. l.

[2]) „Én, a lehető legnagyobb buzgalommal s nem csekély áldozatkészséggel igyekeztem megszerezni s meg is szereztem mindazon értékesebb müveket, melyeket Kálvinra vonatkozólag a világirodalom létrehozott." *Révész:* Kálvin élete. Előszó az első kiadáshoz. VIII. l.

másik félt a maga meggyőződésére rábirni. Kálvin Servet, Servet a Kálvin nézeteit tekintette az igaz kereszténység megrontásának. A katholicizmust mindketten, a katholicizmus mindkettőt egyaránt elitélte: de azért Servet sohasem lépett ki szülötte vallásából, míg Kálvin nyiltan és titokban minden eszközt megragadott ellene. Álnév alatt bujdostak sok ideig, mignem végre közel egymáshoz, egyik a kath. Vienneben, másik a prot. Genfben szerzett magának tekintélyes állást és biztos jóllétet (V. ö. *Porter*: Servetus and Calvin. 1—3.)

Még csak azt kell a fönnebb felsorolt vonásokhoz hozzáadnod, hogy egyik a mindenre vállalkozó franczia, másik a gyülölt spanyol fajhoz tartozott. Ha hitel adható a kivégezett áldozat fölött Kálvin vallomásának, már 1537-ben vitára keltek volna egymással a szentháromság fölött. A mi legérdekesebb, ez időben maga Kálvin sem állt valami nagyon távol Servet eszméitől. Ugyanis, akkor még egész nyiltan megvetette a három közönséges symbolumot s feltünően idegenkedett a „háromság", „személy" és „substantia" szavaktól és fogalomtól. Bátran úgy nyilatkozott, hogy az Athanasiusi hitvallást egy igaz ker. egyház sem fogadhatja el. Mely „kitünő, határozott" reformátori nyilatkozatot maga Révész Imre is nagyrabecsül és fölötte **igen megdicsér könyvében.** (***Kálvin élete.*** 55—57.)

Vienneben egykori tanitványa, a kath. érsek pártfogása alatt közkedvességben élt Servet. Eszébe sem jutott, hogy másik jó barátjától, a genfi főpaptól, sokkalta több oka van tartania. Gyakran küldött Frellon lyoni konyvkereskedőtől, Kálvin barátjától és kémjétől, bizalmas hangu leveiet a hires helvét városba; sőt önmaga is készült meglátogatni a tudós Kálvint, hogy egy tőle visszatartott kézirati műve fölött itéletét személyesen meghallhassa. Kálvin jól tudta már ekkor, mit csinál: az ő szemeiben az igen tulságosan okoskodó szerénytelen jó barát arra a végre volt elválasztva, hogy elrettentő például szolgáljon másoknak. S teljes öntudattal és finom számitással kezdte gyüjtögetni az ellene támasztható adatokat. Már 1546. elején megirta Viretnek s egy nehány nappal később Farelnek is, mit fog csinálni, ha a nem nyugható spanyol Genfbe jő: „*Soha el nem türöm, hogy élve innen eltávozzék.*" Némi szerénység árnyalatával teszi hozzá a genfi diktátor: „*Csak legyen arra itt elég hatalmam* . . ." (*Mosheim*: Neue Nachrichten. 36. 37. — *Trechsel*: Die protest. Antitrinitarier. I. 117—119. — *Porter*: Servetus a. Calvin. 9. 10.)

Ugyanaz nap irt Kálvin Frellonnak is, értesítvén őt arról, hogy nincs kedve felelni Servet ördögi álmadozásaira: de egy árva szóval sem érintette e Servet elé szánt levelében föltett üdvös szándékát. Frellon pontosan kezéhez juttatta Kálvin levelét Servetnek, a ki azután is folytatta faggatásait: mígnem végre teljesen szakitottak és az udvarias hangon kezdett levelezés egymás becsmérlésével végződött (1540—1548.). Kálvin azt nem bocsáthatta meg főképen, hogy tökéletes művét, az „Institutio"-t, mely az ő hűséges bámulói szerint nem más, mint maga a rendszerbe foglalt kereszténység,[1] Servet

[1] Már az első kiadás kevély czime szerint is: „Mindazt magában foglalja, mit az idvesség tudományában tudni szükséges" *Révész*: 28.

éles kritikai megjegyzésekkel ellátva merészelte neki visszaküldeni. (*Mosheim*: 38—40. 89—90. — *Porter*: 10. 11.)

Servet 1552-ben maga is sajtó alá adta élete fő művét, a „*Christianismi Restitutio*“-t, mely az „Institutio Relig. Christianae“ nagy becsét volt hivatva a protestáns világ szemében alább szállitani. E mű háromnegyed része alapvető ismereteket közöl az orthodox szentháromság felől s Krisztus és az Antikrisztus országáról. Legvégén Melanchtonhoz és az ő tiszttársaihoz czimzett „Apologia“ a féluton megállapodott hitújitást itéli el, kimutatván, mily nagy mértékben különbözik a reformátoroktól tökéletesnek vallott tudomány az igaz apostoli kereszténységtől. Ez apologia mellett Servet Kálvinhoz intézett 30 hittudós levelében magát a genfi reformatiót támadja meg. Egész határozottan kimondja, hogy Kálvin, Krisztus helyett vakon követvén Szt. Ágostont, az „emberi szolgaakaratra“ és „semmitérő jócselekedetekre“ nézve a manichaeusok botor és esztelen babonáit támasztotta föl s az evangelium szelid tanitása mellől vakmerő megátalkodottsággal az ó-szövetség sötét mélységeibe rohanván, a keresztényi rendtartást Mózes érzéketlen sziklák számára alkotott véres törvényeivel vesztegette meg. (*Christ. Restitutio*. 632—660. Vesd öszsze: 673—676.)

Ezekben és sok más egyébben is, az akkori időket tekintve, Servetnek aligha nem igaza volt. De azt sem valami nehéz átlátni, hogy mily tiszteletdíjjal szokták jutalmazni az effajta alkalmatlankodó kritikusokat az orthodoxia fölkent papjai, ha egyszer reá — keresztet vethetnek valahol.

Servet könyve nagy titokban készült Vienneben. Szt. Mihály nap fogtak nyomásához és 1553. jan. 3-án végezték el. A nyomtatott példányok egy részét Charmier lelkész hajón magával vitte, mint „tiszta papirost,“ Lyonba s ott csak alkalomra vártak, hogy Olaszhonba átvihessék. Más része Chatillonban maradt, hihetőleg Francziaország számára. A harmadik részt (mit Kálvin később elégettetett) Frellon küldötte Frankfurtba s úgy látszik, ő kedveskedett egy példánynyal belőle Kálvinnak is a kezére bizott szállitmányból. Igy tehát Kálvin olvashatta e könyvet, mielőtt az valahol forgalomba került volna. A kedvező alkalom feltüzelte régóta égő bosszuját s a kegyes főpap legott munkába állt, hogy a hivők lelkeit megszabaditsa valamely istenes módon a fenyegető — füstfelhőktől. Az Ur dicsőségére és a ker. egyház üdvös tanulságára rövid időn következő kitünő tettekkel tette egész Európa előtt bámulttá mindenen felülhaladó nagy kegyességét. (*Mosheim*: 46 -48. — *Trechsel*: 120. 232. — *Porter*: 11.)

Élt ekkor Genfben a több ezerre menő protestáns számüzött közt egy Trie nevü félmüvelt franczia menekült, a kinek Arneys nevü lyoni rokona ez idő tájt levelet irt, visszaédesgetve őt a hűtlen elhagyott régi akolhoz. Trie szemmelláthatólag a Kálvin diktálása után válaszol Arneysnak s földicsekszik előtte levelében, hogy Genf mégis csak gondosabban őrködik a tiszta hit fölött, ott legalább nem nyomtatnak oly eretnek könyvet, mely káromlásokat szór a szentháromság ellen. Szavai erősitéséül mellékli a könyv czímlapját, indexét és ne-

hány kezdő ívet, megnevezvén a szerzőt, sőt meg a sajtót is, a hol e művet nagy titokban kinyomtatták.

Az ellőtt nyíl talált. A hitbuzgó rokon a *fennálló kath. törvények értelmében* rögtön beadta kapott levelét Ory Máténak, a tartomány főinquisitorának. Ory letartóztatta Servetet; de nem bizonyulhatván semmi reá, menten szabadon bocsátotta. Servet nem is sejtette, mely oldalról kezd fúni reá a szél s azért a biztosnak tartott fészekben, Vienneben, tovább is nyugton megmaradt. Az inquisitor Arneys által szólíttatta fel Triet a titkos nyomtatvány hátralevő részének beküldésére, remélvén, hogy ez majd rávezet a szerzőre. [1]) Trie akként felelt, hogy ő nem kivánta volna a dolgot nyilvánosságra hozni; de ha már megtörtént, kéri az Istent, hogy ez arra szolgáljon, hogy a kereszténység megtisztittassék ily halálos pestistől. Ő, fájdalom, nem tudja most átadni a kért könyvet; de a helyett még erősebb bizonyitékokkal szolgál: elküldi ugyanis az eretnek Villeneuvenek 27 drb. magánlevelét, miket önmaga saját kezével irt a genfiek főprédikátorához. Az igaz, hogy Monsieur Calvin csak nagy nehezen bocsátotta ki e leveleket kezéből,[2]) mert *úgy gondolkozik, hogy ő nem viseli oldalán az igazságnak kardját és inkább tanitással kötelessége megjavitani az eretnekséget, mint ilyen eszközökkel üldözni.* Ámde az elmés Trie meggyőzte őt, hogy a könnyelmüség súlyos vádját vonná az ő árva fejére, ha a kellő bizonyitékok beszerzésében hathatósan nem támogatná. Engedve az ellenállhatatlan erősségü intésnek, végre odakölcsönözte a bizalmas hangú levelezést, nehogy Trienek Lyonban szemére vethessék az alapnélküli vádaskodást. Néhány nap múlva Trie egy gyorsfutár sürgetésére harmadik levelet is ir, melyben tovább folytatja Kálvintól kölcsönzött leleplezéseit. Még azt is megigéri, hogy kellő időben megküldik a kinyomtatott mű egy hiteles másolatát dr. Villeneuve saját kezétől, mely másolat már két év óta biztos helyen Lausanneban van. (Viretnél?) Mihelyt Kálvin kezet tehet reá, azonnal elküldi külön követtől. Ugyancsak Kálvin azt a becses értesitést is közölte, hogy dr. Villeneuve egy azzal a Servettel, a ki 20 évvel ezelőtt hasonló eretnekségekkel háborgatta a német egyházak nyugalmát, a honnan csak számüzetéssel menekülhetett.

Később a Servettel leszámolt Kálvin, mikor a nyomok eltörléséhez látott, kereken eltagadta azt, hogy ő valaha a katholikus inquisitióhoz fordult volna, hogy rövid úton és nemkedvessé vált barátjain tanitanák meg őt hasznos és üdvös mesterségükre; sőt mi több, nem akar tudni utóbb a Monsieur Trie czimboraságáról is. (*Defensio Orthodox. Fidei*: 34.) „Mea opera factum fuisse affirmant ut Viennae in provincia Lugdunensi captus fuerit. Sed unde mihi tanta cum Papae satellitio repente familiaritas? Unde etiam tanta

[1]) A 199. lapon egy dialogusban meg is van nevezve *Servetus*, a ki ekkor álnév alatt (Villeneuve, szülőföldjéről: Villanueváról) élt Vienneben.

[2]) Melyeket Servet „a titok pecsete alatt és barátságos megvitatás végett“ irt. *Szász Károly*: Bpesti Szemle. XVII. 1878. 237. A viennei törvényszék jegyzőkönyvének kifejezése szerint: „*Sub sigillo secreti* et comme fraternelle correction.“ *Mosheim*: 98. l.

gratia? . . .“ Ő a maga részéről nem tartja hihetőnek, hogy levelek váltassanak oly egyének között, a kik között nem kisebb a különbség, mint Krisztus és Belial közt. Ily hazug mese visszautasitására elég csak a puszta tagadás. Csakhogy eme tőrül metszett orthodox igazságérzet után napfényre kerültek bizonyos Trie-Ory levelek, azonkivül a viennei kir. törvényszék Servet-pörének összes iratai s angol irónk reá süti a szemérmes Kálvinra eljárása bélyegét, goromba őszinteséggel kimondván: *Ha Krisztus nem is fér össze Beliallal, a Moloch igenis összefér Beelzebubbal!* (*Porter:* 12—16. 67. — *Abbé Artigny*: Nouveaux Memoires. Paris. 1749. II. 63—113. — *Mosheim*: Neue Nachrichten. 90—101. Ugyanott a Kálvin eljárása is Artigny után tüzetesen megvilágítva: 49–59. — Érdekes Servet ide vonatkozó vallomása is a genfiek előtt. *Trechsel*: Protest. Antitrin. I. 285. 286. 316.)

Servet a Kálvintól kiadott levelekre börtönbe került, honnan barátjai, a kath. főpapok segélyével pénzzel bőven ellátva, ápr. 7-én kora hajnalban a kertfalon keresztül menekült. Hazája felé vette útját; de észrevevén, hogy a zsandárok, akkoriban az inquisitio vérebei, leselkednek reá, visszatért és négy hónapon át jó embereinél bizonytalan helyeken lappangott. Végre elhatározta, hogy a vallásüldözésektől szabad Nápolyban telepszik le és hogy nagyobb feltünés nélkül tehesse, gyalog kelt át a franczia határokon s gyalog haladt tova a lyon-genfi nagy országuton. (*Mosheim:* 70—73. — *Trechsel*: I. 298. — *Porter*: 16.)

Aug. 12-én este érkezett meg Genfbe gyalogszerrel, egyedül. Csak mint fogoly hagyta el a tóparti kis vendéglőt, a hova megszállt éjjelre. Nem beszélt Genfben senkivel, a fogadóst és fogadósnét kivéve, kiknek segélyével csónakot bérelt ki, mely őt másnap Zürich felé elszállitsa.[1] Úgy látszik, nem kevéssé feltünt, hogy a szent vasárnap akart oly sürgősen elutazni. Az is feltünhetett, hogy a tudós idegen nem kivánta fölkeresni a híres főpapot, kinek a genfi tanács végzése szerint „az utasok ellátása is sok költségébe került.“ (*Révész* 91.) Kálvin rendes kémei, a Genfben hemzsegő franczia menekültek aztán elvégezték a többit. (*Nisard*: Franczia irod. tört. I. 298.) Szász Károly szerint maga a mindenható diktátor vette volna szemügyre a nem kálvinista idegent.[2] (*Bpesti Szemle.* XVII. 237.) Kálvin maga

---

[1]) Kálvin ügyvédei e ponton azt szeretnék elhitetni olvasóikkal, hogy Servet már jul. közepén megérkezett Genfbe s ott titokban lappangva, a nép közt zavargást igyekezett inditani s Kálvinnal szemben egy egész hónapig terjesztgette a maga nézeteit. E nevetséges mesét mind a periratok, mind maga az itélet határozottan megczáfolják. (Lásd a 28. és 29-dik kérdést és feleletet. *Trechsel*: I. 303. 306.) Maga Kálvin így pirit rá Révész könyvére: „Itt akart *keresztül utazni.*“ (*Kálvin élete:* 180. l. Vesd össze a nyomban előtte álló időtlen gyanusításokkal!) Ugyancsak ő így nyilatkozott Sulzernek: „Per Italiam (Galliam?) erravit fere *quatuor menses.*“ (*Epp. et Resp.* 114. ed. 1575.) Csupán ahhoz fér némi kétség, vajjon aug. 12-én este vagy 13-án reggel ment be a határszéli Le Luyset falucskából a városba. (*Wallace:* Antitrin. Biography. I. 434. 435. — *Porter*: Servetus a. Calvin. 16. — *Encyclop. Brit.* 9. edit. XXI. 685.)

[2]) V. ö. „Emlékező tehetsége csudával határos erejü vala. A kit egyszer meglátott, ha csak néhány perczre is, azt évek múlva bizton megismerte.“ *Révész*: 287.

homályban tartotta a fölismerés kétes dicsőségét. (*Epistolae et Responsa.* 70. — *Trechsel*: I. 223. — *Révész*: 180.) Csak az az egy bizonyos, hogy csupán egyedül maga Kálvin követelte az egyik syndikustól, hogy az átutazó idegent letartóztassák. [1])

Maga Kálvin elég merész bevallani azt, a mit a genfi köztudat ugy is jól ösmert s azért mindeddig egyetlen történetirójának sem jutott eszébe e több mint kétségtelen tényt megtagadni, vagy merőben elhallgatni. De arról már egyik sem emlékezik meg, hogy a régi Genfnek Kálvin szabta törvényei között az is ott állt, hogy *csak a halálra méltó bünösöket szabad vasárnap fogságra vettetni.* (*Porter*: 17.) Ezért akár Henry, akár Révész akarná elhitetni velünk azt, hogy Kálvin Servet elfogatásával nem annak halálára nézett, a mustármagnál nagyobb hitet, mely hegyeket kimozdit helyéből, „csendes mosolylyal“ kell visszautasitanunk.

— Non dissimulo me authore factum esse! (*Def. Orthodox. Fidei.* 34.) Unus e Syndicis me auctore in carcerem duci jussit. Ezt
mondja maga a „hősies eljárásu“ Kálvin. Már most tovább is a deb-
reczeni történetiró stylusaként: „A genfi *alaptörvények* szerént azon-
ban. törvényes kereset egyetlenegy oly ember ellen sem indittatha-
tott. a ki ellen bizonyos *határozott vádló nem lépett föl nyiltan*; sőt
magának ezen vádlónak is letartóztatva kellett lennie, mégpedig oly
feltétellel. hogyha a vád igazolva nem lesz. akkor ő fog akként bün-
hödni. a mint a vádlott bünhödött volna.“ (*Révész*: Kálvin élete 181.)
Mily szép (?) vagy legalább is elég kedvező alkalom nyilt volna most
Kálvinnak saját példájával szentesitni e maga alkotta törvényeket.
Ámde a törvényszerzők szükség esetén törvényrontók is lehetnek. A
genfi börtönök egészségtelen dohos oduk voltak, már csak a Kálvini
felfogásnak megfelelőn is, mely szerint a bünösök menthetetlenül el
vannak veszve mind a jelen és mind a jövő világra nézve s meg-
tartásukról ugyan miért gondoskodjanak. [2]) Kálvin maga pedig gyönge
egészségü volt, épen mint Servet. A mellett a birák informálását,
kellő kikeményitését el ki láthatta volna. ha Genf világitó fáklyáját
a világtól elzárva fogságban tartják. Mindenképen helyettes után kel-
lett tehát néznie, és ez a helyettes nem Kálvin valamelyik tiszttársa
volt, nem valamely tanult vagy müvelt egyén. a kinek tiszteletre-
méltó állása, fenkölt gondolkozása és becsült jelleme egyaránt ke-
zességet nyujtanak mind a törvényszék és mind az egész világ előtt,
hogy a védtelen álló fogolylyal a meginditott per folyamán semmi
méltatlanság nem történik; hanem a Kálvin-féle vád méltó képvi-
selője, a „legnagyobb reformátor“ méltatlan helyettese. egy több mint
kétes, homályos individuum: „Nicola de la Fontaine de St. Gervais

---

1) V. ö. „Minden nyilvános dolgokban a syndikusok a lelkipásztorokkal *együtt* lépnek fel.“ *Révész*: 104.

2) A börtönjavitás eszméje is, ha nem csalódunk, épen magából Genfből indult ki hóditó utjára; de csak akkor, miután előbb Kálvin maga végkép kitelepedett onnan.

au Vexin, françois, *habitant de cete cité.*" [1]) Ezt a Nicolast irataiban Kálvin szerényen a maga szolgájának nevezgeti: *mon serviteur, Nicolas, Nicolaus meus.* Servet is ugy tiszteli meg a per folyamán Kálvintól eltanult kifejezéssel. Valójában pedig nem más volt e Nicolas mester, mint cselédje és szakácsa Kálvinnak. *Coquus Calvini,* mint az egykoru gonosz nyelvü Castallio mondja. [1]) Ugyancsak Castallio szerint: „Az igazi vádló, Kálvin, képtelen lett volna intézni az egész ügyet Servet ellen, ha a törvénynek engedve, magát fogságra adta volna." Kálvin barátai között pedig hamarjában nem akadt alkalmas vállalkozó, ki a veszélyes ügyet a nagyhirü eretnek tudóssal szemben fölvenni merészelte volna. (Lásd ezen „nyomorult," „tudatlan" eszköz alapos megmosdatását. *Contra Libellum Calvini*: 131. és *Porter*: 17—19. — V. ö. *Henry*: Life of Calvin II. 193.)

Igy megvetvén jó előre az alapot a protestáns inquisitio fölemelendő nagy épületéhez, 1553. aug. 14-én, a hét első napján, megjelent Miklósunk a hatóság előtt s ott kijelentette, hogy főbenjáró bünvádi keresetet indit önmaga neve alatt és saját jószántából Servet ellen és hogy kész e nehéz vád kellő beigazolásáért a törvény értelmében fejével is kezeskedni, ha kell, még életét is lekötni. Vagy mint az érdemet elismerő Kálvin magát egy levelében oly sokat mondólag kifejezi: „*Nicolaus meus ad capitale judicium poenae talionis se offerens, ipsum vocavit.*" (Farelhez 1553. aug. 20-án. *Epist. et Resp.* 114. — *Trechsel*: I. 223. 224. — *Porter*: 19. 67.)

E bejelentésre Fontainet őrizet alá vétették és az elővizsgálatot nyomban meginditották a két fogoly ellen. Panaszlevélről az önfeláldozó szolga számára természetesen a hü gazda gondoskodott, ki a hétfőre virradó éjjelt 38 vádpont összeszedésével és tollba mondásával töltötte. E vádak Servetről, mint „nagy eretnekségek terjesztőjéről" szólottak. S e nehéz vádak közül a legsúlyosabb, mely talán épen súlyánál fogva leghátul esett, úgy hangzott, hogy Servet (az ő magániratiban és világ elé nem bocsátott müveiben) Monsieur Calvin személyéről tiszteletlenül nyilatkozott. (*Def. Orthodox. Fid.* 35. — *Trechsel*: I. 224. 289. – *Porter*: 19. 20. — *Rérész*: 181. 182.)

Kedden a kérdéseket és Servet feleleteit a közönséges tanácsgyülés elé vitték. Fontaine ekkor a fogságból elbocsáttatását kérte, mivel az általa beadott vádak már is eléggé ki vannak mutatva. A tanács teljesitette kérését; de kötelezte egyszersmind őt a vádak további fentartására. Kálvin Antal, a reformátor testvére, vállalt érette kezességet. Másnap Fontaine Colladonnal, egy törvénytudó franczia menekülttel (szintén Kálvin embere) jelent meg a tanács előtt, a ki oly nagy hévvel vetette magát a fogoly faggatására, hogy a birák

[1]) S igy tehát még csak nem is „*Bourgeois de Genève*", mint Kálvin maga és testvére voltak. Lásd *Trechsel*: I. 285. 292.

[2]) A fennmaradt periratok Kálvin maszkjáról gazdája tekintetiért elég udvariasan szólanak; de mégsem volt azért „irnoka" is egyszersmind, mint ezt ügyvédei a „fölbérelt vádlóról" elhitetni szeretnék. V. ö. *Porter*: 18. 19. 67. — *Wallace*: I. 435.

kénytelenek voltak félben szakitni az ülést. (*Porter*: 19. — V. ö. *Wallace*: I. 436.)

E fordulat magát Kálvint is szinfalak elé szólitotta. Nem haladt az ügy az ő várakozása szerint s ezért szükségesnek látta maga részéről is a nyilt fellépést. Aug. 17-én, csütörtökön, megjelent önmaga is személyesen a tanács előtt, mely épen akkor tanácskozó ülést tartott s nem mint törvénylátó testület volt összegyülve. Vádolni kezdte Kálvin ott a távollevő foglyot sok „hamis tévelygéssel." Megtámadta az egyik birót, a ki megelőző nap mentegetni próbálta azokat, a kik némi tudomással birtak Servet könyve készülő kiadása felől. Merészen kinyilatkoztatta, hogy nem kivánja menteni magát, a mért szolgájának megengedte, hogy nyilván fellépjen, mint vádló, Servet ellen; sőt engedélyt kért maga számára is, hogy ő is segithesse a hü Nicolast a vádak eléadásában.[1] A tanács a kérelemre engedélyt adott Kálvinnak: segélje a vádlót, hogy a fogoly tévelygései minél jobban kiderittessenek s megengedte azt is, hogy segitségül bárkit is maga mellé vehessen. Ez időponttól kezdve Kálvin saját hitelét és tekintélyét kötötte a Servet elitéléséhez. (*Porter*: 19. 20. 67. — *Rilliet* translated by *Tweedie*: Calvin a. Servetus. Chap. IV. — *Dyer*: Life of Calvin. Chap. X. — V. ö. *Trechsel*: I. 228.)

A tanács most már szünetet tartott a megujitandó perben egész aug. 21-ig. Kálvin két buzgó ügyvéde, Rilliet és Tweedie, szerint e szünetet nagyon is jól felhasználta. Beszélt az egyes birákkal, erősitgette őket a Servet bünössége egyes jeleinek fölismerésében, a kit nem ugy festett le előttük, mint az ő theologiai ellenfelét, hanem mint megátalkodott ellenségét a ker. hitnek. Lám kath. részről már elitélték őt; vajjon a tiszteletes genfi tanács lanyhábbnak mutatná magát a babonás pápistáknál Isten tisztességének megvédelmezésében? ... (*Calvin a. Servetus* 122. — *Porter*: 21.)

Porter itt ismét fejét rázza Kálvin nem épen „hősies eljárása" felett. Igen erős szavakkal gyalázatot és orgyilkost (assassin) emleget. Különösen az esik nehezére, hogy Kálvin mindezt Servet tudta, sőt kihallgatása nélkül cselekedte és hogy feltünő szerényen elhallgatta a viennei törvényszék tekintélyére hivatkozásnál az ő nem utolsó érdemét, hogy t. i. szintén ő volt ugyanott is: bujtogató, feladó, vádló és tanu — egy személyben. — csaknem szakasztott oly módon, mint Genfben. Hát arra a ravaszságra mit mondjunk — kérdi a megbotránkozott angol iró — hogy Kálvin előbb a katholikusokat ingerli a Servet üldözésére a protestánsokra való utalással és most a protestánsokat unszolja vetélkedésre a katholikusokra rámutatással. Való-

---

[1] Kálvin e fellépését illetőleg szintén hozzá látott a nyomok eltörléséhez, az egész lelkészi testület tekintélyét igyekezvén belevonni kényes ügyébe. (V. ö. *Epp. et Resp.* 114. edit. 1575.) Trechsel sovány kivonata a periratokból e helyen nem nyujt elég felvilágositást. Azonban lásd *M. Rilliet* nevezetes művét: *Relation du Procès Criminel ... contre M. Servet: d'après les Documents Originaux*, 1844, a melyet Tweedie „Calvin and Servetus" cz. alatt adott ki angol nyelven.

ban Kálvin, ha hitelt adhatunk a Porter elismerésének, egy igen ügyes és tudós férfi volt! (*Servetus a. Calvin*: 21. 22.)

Kálvin nyilt fellépésének mindjárt legelsőbb abban nyilatkozott hatása, hogy a jó Nicolas és hüséges kezese feloldatott minden további felelősségtől s a tanács a Kálvin iránti tekintetből ezentul a hivatalos államügyészre (Pigot, franczia menekült, szintén K. embere) bizta az ügy tovább vitelét. Ámde a vezetés nem lőn csak pusztán egyedül reá hagyatva, mert aug. 21-én, midőn épen a boldogtalan viennei nyomdász Chatillonban elfogott levelét olvasták fel, egyszer csak megnyiltak a magas nehéz ajtók s azokon át nemcsak Kálvin, hanem magával hozott kiséretében a genfi összes papság fekete serege megjelenik a meglepett fogoly előtt. (*Rilliet*: 124. — *Porter*: 22. *Wallace*: I. 437.) Támadt csakhamar rá nagy zsinat a szegény körülfogott vádlott körül, mint mikor varjak támadnak rá a magában vagdalkozó sebesült sólyomra. Az „*essentia*“ és „*subtantia*“, „*persona*“ és „*hypostasis*“ szavak csak ugy röpködtek, mint kitépett tollak az üres levegőben. A bámész városatyák nem győztek papjaik nem is sejtett bölcsességén eleget álmélkodni. (V. ö. *Trechsel*: I. 299. 300. — *Porter*: 22.)

Az uj vádlóval természetesen a nyomozást is teljesen ujra kellett a tanácsnak kezdeni. A Servet ellen emelt vádak különfélék voltak. Kálvin vádolta őt azzal, hogy Ptolemaeus után kiadott földrajzi müvében Palestináról azt merészli mondani, hogy semmiképen sem lehetett egyike a világ legtermékenyebb országainak. Mindenki tudja, hogy ez igaz is; de a vád orthodox éle ugy volt irányozva, hogy Servet ez állitással meghazudtolja Mózes könyveit, vagyis a szentirást és gyalázatos bántalommal illeti magát a Szentlelket.[1] Vádolta őt Kálvin azzal is, hogy a Pagnin-féle biblia jegyzeteiben a próféták több helyét, mivel betü szerint beteljesedtek már régen Krisztus urunk születése előtt, csak másod értelemben mondja reá, mint Messiásra alkalmazhatóknak. Kálvin maga is ugyanezt az ész-szerü rendjét követi a theologusok irásmagyarázásának, a mint Commentárjai bizonyitják: Servetre nézve mégis mindebből azt hozza ki, hogy ő kedvez a zsidóságnak és ördögi gyönyört talál a ker. hit felforgatásában. (*Porter*: 20.)

E vádakhoz járultak még nézetbeli eltérések a *kálvinista* szentháromság, a fiu és szentlélek, eredendő bün, eleve elrendelés és gyermekkeresztelés felől, mely utóbbit Servet seholsem tudta megtalálni a szentirásban. A vádak Ptolemaeus és a Pagnin-féle biblia kiadásaira voltak alapitva s a Kálvinhoz irt magánlevelekre, melyek most nála ugy hiszszük csak hiteles (?) másolatban lehettek meg: azonkivül egy kézirati müre, melyet Kálvin még 1546-ban visszatartott a hiában sürgető Servettől s végre az Institutiók szélére jegyzett kri-

[1]) V. ö. Révész dicsőitésével, mely oly jellemzőn és oly szomoru igazsággal illik e gonosz vádakra: „El lehet képzelni, hogy mily *kitünő hasznát vette* e ponton Kálvin *a maga átlátó eszének* s rendületlen következetességü erős dialecticájának. Ezek erejével vezette és intézte ő a vitát *ugy*, miszerént Servet *a nélkül, hogy akarta vagy talán észre is vette volna*, maga volt kénytelen elösmerni (?) és nyilvánitani (!) nézeteinek *iszonyu képtelen* (!) *következéseit*, a melyekre *a birák, söt maguk a libertinek is megborzadtak*.“ *Kálvin élete*: 183.

tikai észrevételekre. Mind e vádak ellen Servet nyiltszivüleg, bát-
ran és nem kis tehetséggel védte magát. (*Porter*: 20. 21. — *Ril-
liet Tweedie*: Chap. IV. — *Dyer*: Ch. X. — *Henry*: Part III. Ch.
4. — *Bock*: Hist Antitrin. II. 365. — *Trechsel*: I. 224—233.)

Érdemes itt az is némi figyelemre, hogy a vádlottnak élete füg-
gött e vitatkozás kimenetelétől, melynek kiválóan tudományos voltát
és a példátlanul eszes „európai értékü reformátor" hatalmasan fenn-
szárnyaló értelmi fölényét nem győzi Révész ur az ő vakulj-magyar
olvasóinak eléggé szeme elébe rakni. Ugyde hát Servet is el volt
látva a nemes ellenfelektől a vita sikeres folytatásához nélkülözhe-
tetlen minden eszközzel, holmi szükséges könyvekkel, forrásmüvek-
kel és jegyzetekkel, sőt tanácsadó, segitő és részvevő társakkal is...
„*Könyvet adtak neki bőven!*" „Ezeket részint a tanács szerzette meg,
részint Kálvin adta a maga könyvtárából", állitja Révész Imre. (*Kál-
vin élete.* 183. 186.) „Bármely könyvet megküldött, a mit Servetus
kivánt", állitja Henry. Rilliet is dicsőitni próbálja e kényes ponton
Kálvin nemeslelküségét. Bock, Wallace tulsiklanak rajta.) A mezte-
len valóság ellenben abból állt, hogy a tanács, mielőtt Kálvin bele-
szólhatott volna, megengedte a vádlottnak, hogy saját költségén el-
láthassa magát oly könyvekkel, mik Genfben és Lyonban kaphatók.[1])
Igy jutott a fogoly kezéhez Irenaeus (Bázel 1528), Tertullianus (Bá-
zel, 1528) és Ignatius müve. Egy negyediket később Kálvin utján
kapott, a ki magával hozta azt a tanács elé s azt sem bánta, hogy
Servet is belétekinthessen. Nem áll tehát az, a mit a nyomok eltör-
léséhez látó Kálvin állitana a könnyenhivők számára, hogy t. i. ő szi-
vesen kölcsönzött (volna) neki *néhány könyvet* az ő saját könyv-
tárából. (*Porter*: 22. — *La Roche*: Memoirs of Literature. III. 1712.
(Life of Servetus.) — *Impartial History of M. Servetus.* London,
1724. 111. — Vesd össze a pörmellékletek fennmaradt hivatalos jegy-
zékével *Trechsel*: I. 320. V. ö. 301.)

Hogy mily nemes ellenfelek álltak itt szemközt egymással, jel-
lemzőn mutatja a következő jegyzőkönyvileg fentartott eset. Könyör-
gött fogságában Servet, adjanak neki valami papirost és hozzá kellő
irószereket, hogy kérelmet irhasson ügyében a tanácsnak. A börtön-
őrnek a tanácsurak nagy kelletlen megrendelték, hogy egyetlen iv
papirost (une feuille de papier) nyujtson be neki és nem többet; a
mellett keményen meghagyták, hogy jól vigyáztasson, nehogy a ve-
szedelmes gonosztevő valamely idegen jóakarója tanácsával élhessen.[2])
A megirt kérelemben Servet utalt arra, hogy mind a próféták és mind
az apostolok idejében, sőt az első keresztény egyházaknál is ösme-

[1]) Bezzeg Kálvin a maga részére mindent elkövetett, hogy oly könyve-
ket, melyekből Servet ellen vádakat kovácsolhat, megkaphasson. Igy Servet első
hires müve, a „De Trinitatis erroribus" egy példányáért mindenfelé irt barát-
jaihoz. *Trechsel*: I. 225. 228. 229.

[2]) V. ö. Servetus in vinculis sic habitus est, ut eum convenire nemo
nisi magna authoritate praeditus posset, *nisi qui Calvini amicus esset.* (*Hist.
de morte Serveti.*) Mosheim után *Trechsel*: I. 227. — Omnes ad eum aditus iis,
qui eum consolari aut *ei consilium dare* possent, diligentissime praeclusit. (*Contra
libell. Calvini*: 25. *Trechsel*nél u. o.

retlen volt ez az ujdonsült szokás, hogy valakit üldözzenek a közönségestől eltérő tanvéleményért. Ő semmi néven nevezhető sérelmet vagy merényletet sem követett el Genf ellen vagy bár genfi területen; sem a genfi nép közt semminemü zavart nem inditott, vagy a legkisebb megbotránkozást sem szerzett: következéskép nem is lehet felelős isten és e világ szerint az őt nem tudni mi okon vád alá fogott városi hatóságnak. És álljon bármiként a dolog, az el nem tagadható, hogy ő idegen létére, ismeretlen a genfi törvényekkel és járatlan a genfi törvénykezésben: azért hát kéri a városi tanácsot, engedtessék meg neki, hogy védelmére és a szükséges tanácsadóul magának ügyvédet fogadhasson. (*Porter*: 22. 23. — *La Roche*: Life of Servetus után *Impartial. Hist. of M. Servetus* (London. 1724) 111. 112. —*Trechsel*: I. 301. — *Bibliothéque Anglaise*. II. 1. 135.)

A tanács minden emberiességet levetköző felelete, melyet szemmelláthatólag maga Kálvin fogalmazott (eltekintve a felsorolt theologiai és históriai sallangoktól, melyekkel szokott tudós módon fölékesitve) velejében a dolog érdemére nézve ugy szólt, hogy a vádlott sokkalta járatosabb a hazugságokban, mintsem ezekben *ügyvéd segélyére is volna szüksége*. Nem is akadna senki, a ki tudná vagy akarná támogatni őt *szemtelen hazudozásaiban és iszonyu szándékaiban*. Bűne *sokkal utálatosabb* is a tanács előtt, hogysem ügyvédet bocsássanak az ő rendelkezésére avagy védelmére és ily *nyilvánvaló vétkeknél* nincsen a világon oly ügyvéd, *a ki a legkevésbbé is valamit használhatna*. Ime a nemes genfi tanács az ő Kálvinja kedvéért még itéletet is mond, mielőtt magát a vizsgálatot befejezte volna! (*Porter*: 23. — *Trechsel*: I. 236. 237. 307—312. — *Christian Reformer*: III. 13. — *Dyer*: 334.)

Servet kérelme aug. 22-én kelt. Ugyanaz nap a genfi tanács is irt a viennei törvényszékhez, szives felvilágositását kérvén Servet ügyéről. A viennei kath. hatóság kartársi szivességgel küldte el itélete mását; de a tanuvallatást, mit pedig a genfiek a kellő tapasztalat és okulás szerzése végett leginkább vártak, könyörtelenül viszszatartotta. A kisérő levélben a kormányzó (Vibaillif), kit Servet elszökésének gyanuja terhelt, köszönetet mondott a genfieknek vigyázó éberségökért, hogy az ő foglyukat szerencsésen letartóztatták s kérte, adják ki őt, hogy érdeme szerint bánhassanak el vele. Servet könynyekkel szemében könyörgött a tanácsnak, ne adják őt a kath. inquisitorok kezébe; inkább tartsák tovább is Genfben és lássák el ott perét: ő kész alávetni magát bárminő kemény itéletüknek. A birák nagy részének tetszett a megható bizalom, mely a pápisták babonás szertartásaitól és pestises törvényeitől az ő igazlátó bölcsességükhöz fölebbezett. Visszavitték tehát őt közös akarattal büzhödt börtönébe, de a mely mégis az életnek némi halvány reményével kecsegtetett. A mint Porter keserüen megjegyzi: ez volt az egyetlen kérés, a mit ők valaha Servet iránt teljesitettek. (*Porter*: 23. — *Trechsel*: I. 240. 298. 315—317. — *Mosheim*: 71—73. — *Artigny*: II. 113. — *Wallace*: I. 438.)

(Hatodik közlemény következik.)

KANYARÓ FERENCZ.

Párisi levél.

Páris, 1893. julius.

(A társadalmi kérdések tanulmányozására alakult protestáns társulat gyülése Havreben. — Munkácsy képe a festők salonjában. — Egyházi ujdonságok.)

Szerkesztő Ur!

Rendes eljárásom, hogy levelezésemben minden érdekes mozgalmat ismertetek, mely a franczia protestánsok körében eléfordul, legyen a mozgalom keletkezésében, hanyatló félben vagy átalakulásában. Egyről azonban még nem szólottam: „A társadalmi kérdések tanulmányozására alakult protestáns társulatról.“ Egyébiránt a társulat nem rég alakittatott meg véglegesen. Eleinte bizonytalanságban voltak, hogy mely módon müködjék a társulat. Több kisérletet kellett tenniök, mig erre nézve megállapodhattak. Aztán számba kellett hogy vegyék a tagok számát, hogy fenn lehet-e a társulatot tartani. Ma már ezek a kérdések mind rendezve vannak és a társulat halad a maga zajnélküli, de biztos utján. Az idén Havreben az ötödik összejövetelt tartotta. De hogy annál jobban megismertessem müködéskörét és czélját, eredetéről kell szólnom s főbb szabályait adnom, melyek megjelelik a követendő és elérendő czélt.

1888-ban néhány lelkész és világi ember jött össze Nimesben, hogy protestáns társulatot alakitsanak a társadalmi kérdések tanulmányozására. Ugyanakkor alapszabályokat készitettek, melyek közül a főbbek: „A társulat felhivást intéz, vélemény különbségre nem tekintve, az összes protestánsokhoz, férfiakhoz és nőkhöz, a kik felelősséget és köteleséget éreznek a jelenlegi társadalom szenvedéseivel és veszedelmeivel szemben és a kik készek a társulat szervezetében, valamint az egyének életében a Jézus Krisztus által hirdetett igazságosság és szeretet-elvét alkalmazni.“ — „A társulat segitni fogja tagjait a nemzetgazdaság tanulmányozásában és a társadalmi reformra czélzó különböző kisérleteikben.“ — „Erkölcsi és vallási alapon állván, arra törekszik, hogy keresse és felderitse mindazt, a mi a fenn-

álló dolgok rendében az igazsággal és a solidaritással ellenkező, mindazt, mi az egyénnek erkölcsi és vallási fejlődését, következőleg üdvét akadályozza." — „Azt ismeri nemes feladatának, hogy munkáljon ama rosz állapotoknak, a melyek miatt szenvedünk, a javitásán, megmondva a keresztényeknek társadalmi kötelességeiket, segitve a testvériség és jobbitás munkái kezdésében és hatva a közvéleményre és a közhatalmakra, hogy a szükséges reformok elhatároztassanak." — „A választmány pályázatokat hirdet elméleti és gyakorlati társadalmi tanulmányokra s azokat külön füzetekben vagy időszaki iratban kiadja vagy kiadásukat elősegiti: a protestánsok közt köröket szervez a társadalmi tanulmányra és tevékenységre stb."

Ime a czél és eszközök az alapszabályokban világosan megjelölve. A társulat már megkezdette munkáját s elnöke egy világi ember, a nagyon erélyes Boyne. Az első két évben a társulatnak kevés tagja volt, mert nem is ismerték még eléggé e társadalmi munka fontosságát. De lassanként az elnök erdélye és Comte Saint-Etienne-i lelkész közremüködése következtében a mozgalom nagyobb terjedést vett és a tagok száma felszaporodott. Két lapot alapitottak, melyek ismertessék a társulatot. Az egyik a „Revue du Christianisme pratique" Chastand lelkész szerkesztésében; a másik pedig a Boyne által alapitott és szerkesztett kitünő közlöny: az „Emancipation." S ujabban még egy harmadik lapot is nyertek: „Le relévement social"-t, melyet Fallot lelkész alapitott s ajánlott fel a társulatnak és most az emlitett Comte lelkész szerkeszt. Most már semmi kétségeskedés se tapasztalható a protestánsoknál a vállalat értékére nézve. A mindenféle természeti és erkölcsi nyomor közepett némelyeknek erőszakos elégtételeivel, másoknak meg közönyösségével szemben a sziv és akarat emberei felfogják, hogy nekik valamit tenniök kell és napról-napra mind számosabban jelentik be csatlakozásukat a társulathoz. A mult évben a Marseilleben tartott gyülésen, mely már a negyedik volt, azt az örvendetes jelentést lehetett tenni, hogy a társulat szépen halad. Ez évben tartott gyülés Havreben pedig valóságos diadala volt a társulatnak. Nemcsak hogy számosan voltak jelen az ország minden részéből, hanem köztük több jeles férfi, liberalisok és orthodoxok egyaránt. A gyülésen a legjobb hangulat és testvéries érzet uralkodott. A legnagyobb lapok is közleményeket hoztak a gyülés lefolyásáról és ismertették a társulatot. S igy azt lehet mondani, hogy a társulat már biztos alapot nyert, hogy virágozni fog és dicsőségére lesz a franczia protestantismusnak. De talán azt fogják mondani, hogy ez az uj vállalat teljesen hasonlit *a socialis-*

mushoz. Ez igaz, de a jelen pillanatban ki nem foglalkozik bizonyos mértékben a socialismussal és néha a nélkül, hogy ismerné. De aztán különbség van socialismus és socialismus között. Hogyha van rosz socialismus, van jó is, mely az igazságosságon és szereteten nyugszik és ez utóbbi az, mi a társulatnak jogczimet ad. Különben nem adhatnék arról jobb jellemzést, mint a milyent arról egy kitünő gondolkozó, a társulatnak egy tagja, Sabatier tanár adott, kinek munkáit gyakran idézem s ki most is egy kitünő tanulmányt olvasott fel a Havre-i gyülésen. Ime mit mond ő a követendő munkára: „Érdekes jelenség az eddig nagyon is elszigelt huguenotta lelkiismeretnek emez ébredése a társadalmi kérdések iránt. Hogyha Proudonnal ugy határozzuk meg a socialismust, hogy az élő aspiratio a társadalmi tényleges helyzet javitása iránt, akkor joggal mondhatjuk, hogy a protestantismus is megnyilt a socialismusnak. Mennyire korlátolt az még ma, de mint lesz hovatovább az értelmi, erkölcsi és politikai életnek solidaritása minden társadalmi körben minden országban! Ugyanazok az áramlatok érezhetők mindenütt. A régi korlátokat többé fentartani nem lehet ... A szellemeket és sziveket mindenütt ugyanazok a nézetek és szükségek foglalják el. S ha a forradalmi köröknek meg van a maguk Baudinjok, Laforgue-ok, a katholikusoknak Mun-jok és Garnier abbéjok, a protestantismusnak is van Fallot-ja, Comte-ja, Boyne-ja, Gide-je, Wagner-je és hozzájok hasonlók, a kiknek buzgósága nem kevésbé nagy és tevékeny."

„De sietek hozzá tenni, hogy a socialismus nem mindenütt ugyanaz. Más a forradalmiak socialismussa, más a katholicismusé és nagyon is más a protestáns socialismus. Ez utóbbit két eredeti jó vonás különbözteti meg. Mindenek előtt az, hogy az *egyéni* és nem is lehet más. Az egyéni lelkiismeretnek a felszabaditása, az Istennel egyenes közlekedésben való ember belső személyisége, mely a hit által minden zsarnokságnak legyőzhetetlen s csaknem megsebezhetetlen, ez a protestáns életnek elve s mintegy elidegenithetlen kiváltsága; egy elv, mely az élet minden ágában könnyen látható hatásokra fordítható át, s főleg a társadalmi életében és a kölcsönös segélyezésében. Az ujkori socialismusban a protestantismus van hivatva arra, hogy a szabadságot megmentse. Sehol sem fog a materialista collectivismus erélyesebb és megfontoltabb ellenzésre találni, mint ennél."

„A protestáns socialismusnak másik megkülönböztető vonása, hogy az lényegesen *erkölcsi*, inkább erkölcsi, mint vallási. A mihez az emberben a felhivását intézi, az a felelősség, s következőleg a kötelesség érzete. Eszménye nem annyira földi paradicsomot késziteni

az emberek számára, mint inkább fegyvereket az erkölcsi harczra, hogy a szellemi szabad lények magasabb méltóságához emelje, kik a boldogság és béke forrását önmagukban hordják. Mindenki ugy fogja felfogni, hogy az a tudatlan és azonnal való élvezetre vágyó tömeg előtt nem lesz népszerü, de azt is látni fogják, hogy mily szolgálatot fog az annak a mozgalomnak tenni, mely Francziaországban minden szellemet a társadalmi reformok felé hajlit, ha egyszer az embereket bármi kis mértékben is áthatja emez erkölcsi aspiratio, az egyéni lelkiismeretnek eme tisztelete."

Ime világosan megjelölve, hogy a társulat a javitás, a társadalmi szabaditás, az erkölcsösités munkáját akarja követni, nem valamely uj és rendkivüli dolognak a feltalálása által, hanem az egyes, külön való tapasztalatoknak a gondosság és tevékenység közösségébe való egyesitése által. És ez teljesen a kereszténység szellemében van. És azokon a tanulmányokon és munkákon kivül, melyek az évi gyüléseken olvastatnak és vitattatnak meg, s melyeket ugy lehet tekinteni mint elméleti részt, van a gyakorlati rész, mely társulatok alapitása a kölcsönös segélyezésre, menedék helyek felállitása és minden az erkölcsösitésre, a kitett gyermekek, az elhagyatottak és elesettek támogatására nélkülözhetlen dolgok.

Miután már ezekből lehet látni, hogy mit akar „a társadalmi kérdések tanulmányozására alakult protestáns társulat", röviden jelezhetem a havi gyülés lefolyását, mely juniusban tartatott. Fontanes lelkész imája és rövid beszéde után — ki maga is az utóbbi években sokat tett, hogy a köztigyelmet a társadalmi kérdésekre irányitsa, Boyne az elnök vette át a szót. Emelkedett szellemü értekezésben kimutatta a társadalmi kérdés jelenlegi állapotát, felmutatva a különböző iskolák eszméit, melyek azt hiszik, hogy megtalálták a társadalmi kérdés megoldását, de a melyeknek törekvése csak csalódásokban végződött. Támadta az erőszakos forradalmasokat, kiknek iránya a semmire vezet, s másfelől a közönyös és föltétlen megelégedetteket, kik önzőleg élnek. Ezekkel szemben arra hiv fel minden jó polgárt, minden jóérzésü embert, kik kötelességüket felfogják és felebarátaik iránt szeretetet éreznek, hogy csatlakozzanak a munkához az által, hogy alakitsanak ugynevezett „evolutionista" köröket. Ez által megmutatta azt, hogy nem akar vak ugrást tenni abba, mit még nem ismernek, sem pedig makacsul ahoz ragaszkodni, a mi nem tökéletes, hanem az ismert tökéletlenről okos evolutioval a jobb ismeretlenre menni, javitva a tökéletlent. Tehát sem forradalmi erőszakosságok, sem boldog mozdulatlanság. Mindezek az eszmék,

melyeket csak röviden emlitettem, meggyőzőleg és rokonszenvesen voltak kifejtve és tapsokat arattak. Comte lelkész arról a munkáról beszélt szerényen, mit ő a Saint-Etienne-i bányavidéken teljesit. Nagyon szerényen beszélt, mert tudva van, hogy mily nagy szerepet játszik a bányász munkások és munkaadók közt, kik őt egyaránt szeretik. Békitő szerepet játszik köztük és sok kérdés szerencsésen oldatott meg az ő közbejövetele által. Azután még több értekezés következett. Fuster ifju jogászé: „A protestáns ifjuság társitásáról a társadalmi tevékenység tanulmányozása szempontjából.“ Nagyon érdekes részleteket mondott el az ifjuság szelleméről és jó akaratáról, melylyel a társadalmi kérdések iránt érdeklődik. Felemlitett egy értekezletet, melyet az iskolák negyedében Párisban a télen tartottak, a hol sok tanuló volt jelen. A gyülés elhatározta, hogy Párisba egy albizottságot állit fel. Azután Babut, nimes-i lelkész szólott: „A munka törvényéről a biblia szerint.“ Bajos lenne e nagyszerü, mesteri tanulmányt elemezni. Egyhangu vélemény szerint alig lehet a biblia könyveit jobban ismerni és abból alaposabb tanulmányt közölni, mint a milyent felolvasó tett. Sokan azt gondolták, hogy mintán az átkot idézte, melyről a teremtés könyve beszél, ez mindössze a bibliai tan a munkáról. Felolvasó tudományosan és egyszersmind szépen mutatta ki, hogy ez teljesen téves. Az Isten gondolatában a munka egy jótékony törvény; hogyha gyakran káros hatásu is, annak maga az ember az oka . . . A harmadik tanulmány a Sabatier tanáré volt egy kényes tárgyról: „Az atyaság kereséséről.“ Az erkölcstannak meg van a joga, hogy ezt a kérdést feltegye, habár az a joghoz tartozik, hogy azt törvényhozásilag megoldja. És a tudós tanár rendre vette mindazokat az ellenvetéseket, melyeket a polgári törvény e pontra vonatkozó reformja ellen tesznek, mint a nép előitéletei, a törvénytevők elfogultsága a szöveg iránt stb. Azt kivánta, hogy az erkölcsi elv az ember polgári felelőségéről emeltessék érvényre a nővel s főleg a gyermekkel szemben . . . E munka nagy hatást tett a hallgatóságra. A gyülés első napja estve predikálással végződött a havre-i nagy templomban, hol Roberty párisi lelkész mondotta a beszédet. Egyhangu vélemény szerint ez egyike volt a legjobb beszédeknek. Hatalmasan szólott a keresztény szivek szükkeblüsége s az osztály- és coteriaszellem ellen.

A második és utolsó nap csaknem egészen három értekezőé volt. Az első ezek közül egy ifju, de nagyon kitünő bányamérnök, Billy. Most tért vissza amerikai hivatalos tanulmányutjából. Hosszas és alapos fejtegetést adott a munkának az Egyesült Államokban való

körülményeiről, a munkások társulatairól, történeteikről, sikereikről és sikertelenségeikről. Összehasonlította a munka ottani szervezetét a francziákéval, s felmutatta az összetartás és társulás előnyeit. Kifejezte, hogy mennyire előnyös, hogy fejlődésnek indult a munkának társulati berendezése, mely a munka és a tőke lényeges egységét mutatja és a testvéri solidaritást, melynek a munkaadók és a munkások közt uralkodni kell. A második értekező, egy külföldön is a ragadós betegségekről irt munkájáról jól ismert orvos, Dr. Gibert volt. Értekezésében, melylyel a hallgatóság figyelmét lekötötte, a „Ptisie pulmonaire“-t tárgyalta és azt a módot, hogy lehet kikerülni, ha az ember kikerülni akarja, mint a diphteritist és a cholerát. A microba ismeretes. A hajdan tizedelt angol városoknak sikerült attól megszabadulni. Megnevezte az eszközöket, melyeket alkalmazni kell. Értekezése végén szólt a munkások lakásairól egészség. szempontból. A tanulságos értekezést a hallgatók nagyon méltányolták.

A gyülést Georges Berger, párisi képviselő zárta bé, ki az 1889-iki kiállitásnak szervezője volt és a ki most az 1900-i kiállitás létrehozatalán munkál. A kérdés, a melyet tárgyalt: „a nyugalmazott munkások.“ Ritka ismerettel kezelte tárgyát. Az ajánlott megoldások előtte veszélyeseknek látszanak pénzügyi szempontból. Az állami socialismusnak ellenese. A legjobb megoldást a kölcsönösbiztosításban találja, mely mellett a legnagyobb a biztositó cselekvésszabadsága. Azért szerinte fejleszteni kell a kölcsönösen segélyző társulatokat.

Ezekből láthatni, hogy a havre-i gyűlés — a mint magát egyik tagja kifejezte — jó munkát végzett. Hogy ha talán hosszasabban irtam a franczia protestansok ez új vállalatáról, az azért van, mert az szerintem is nagyon fontos és annak nagy jövőt lehet jósolni. Az teljesen a közepében van azoknak a kérdéseknek, melyekkel az emberi lelkiismeret ma foglalkozik. A solidaritas és az individualismus eszméi ma inkább előtérbe állanak, mint valaha. A protestantismusnak nem lehet és nem szabad, hogy ne érdeklődjék. Ellenkezőleg a protestantismus az, mely e kérdéseket leginkább kezdheti és munkálhat azok megoldására a lehető mértékben.

— Nagy gyönyörüségemre szolgál, hogy beszélhetek az önök kitünő honfitársáról, Munkácsyról, a nagy festőről. A „Krisztus Pilátus előtt“ és „Krisztus a Kálvárián“ képek hirneves alkotója, mely képeket az egész világ ismer, ez évben egy nagyszerü, mesteri művet állított ki, mely egyike volt a „Champs-Elyseés“-n levő

festő salonban a legjobb munkáknak. Ez nemzeti történelmük ama nagyszerü jelenetét ábrázolja, mikor „Árpád a győzelem után fogadja a legyőzött népek hódolatát.“ Nagyon szép kép. És a hányszor csak a salonban voltam, nem mulasztottam el megnézni, hogy bámuljam a decorativ festészet e fenséges darabját. A jegyzék szerint az a Magyar Parlament-ház részére van szánva. Azt mondják, hogy a kitünő festő most csinált először decorativ munkát; ha úgy van, meg kell vallani, hogy elsőnek valóban mestermű. A jelenet egyszerü és egyszersmind nagyszerü is. Hegyek lábánál ütöttek tábort; Árpád lovon, a vele együtt harczolt törzsfőnököktől környezve fogadja a legyőzött népek hódolatát. Az első nemzeti dinastia alapítója fenségesen mutat keleti fegyverzetében, harczi lován bámulatosan ülve. A különböző csoportok, melyek a győzelmes vezért környezik, összhangban elhelyezve. Az egész kép maga a *beszélő* igazság. És mily bámulatos összeolvasztása a szineknek, mily magas müvészet emez oly tiszta és oly igaz rajzban: Nem ama fénylő szinezés előtt állunk, melylyel a „Krisztus Pilátus előtt“ van festve, hanem a decorativ festő előtt is; és ez más dolog. Itt mindent lágyítni kell, hogy semmi se legyen feltünő, a nélkül, hogy a törléshez folyamodjék a müvész, mit Puvis de Chavanes-nek rosz tanitványai gyakorolnak. Ismétlem, hogy Munkácsy elvitathatlan és nem is vitatott mesterművet alkotott. Én nem láttam mást, csak is bámulókat e kép előtt. Az egyetlen észrevétel, a melyet teszek, de ezt is nagyon tartózkodva, hogy a szinjelenet előtt az első sik talán igen puszta. De egészben, a kép szép, nagyon szép. Ez az én nézetem, s ez lesz az önöké is, a kitünő festő minden honfitársáé, mikor a mester e művét látni fogják.

— Az orthodoxok és liberalisok közti kibékitésre ujabb kisérlet tétetett. Többször emlitettem az ugynevezett „uj iskolát“ és lapjukat: „La Vie nouvelle“-t. Emlitettem, hogy e lapnak oly fiatal emberek a szerkesztői, kik a kibékités szellemétől vannak áthatva, kik nem mennek oly szélsőségbe, mint a régi orthodoxok. Ez ifju emberek junius közepén nehány liberalis lelkészt hivtak meg gyülésre, melyet Párisban tartottak abból a czélból, hogy egy oly alapot készitsenek elő, melyen a hivatalos zsinat összehivását orthodoxok és liberalisok elfogadhatják. E mozgalom inditója egy lelkész, kire fényes jövő vár a franczia protestáns egyházban: G. Bourgeois az ardeche-i egyházmegyéből. Fiatal ember, még alig harmincz éves; theologiai czimei nincsenek, de a jogból tudorsága és a szépirodalomból magántanári czime van. Ő volt az összejövetel elnöke. Még nem közöltek hivatalos tudósitást az értekezletről és határozatokról.

De azoktól a kik jelen voltak, azt hallottam, hogy nehézségre találtak, nem az egyesség tekintetéből, hanem a tekintetben, hogy miként tegyenek világos és határozott eléterjesztést az egyházaknak. Először azt gondolták, hogy egy nagyon széleskörü formu át készitnek, a melynek igyekeznének átalában a lelkészeket megnyerni, a kikhez azt intéznék. De aztán csakhamar feladták az eszmét, mert azt jegyezték meg, hogy az elveknek eme formulája oly határozatlan lenne, hogy semmit se mondana s akkor nem érdemelné meg a fáradságot, vagy pedig annyira kifejező, hogy mindjárt vitát keltene, a mi egyenetlenségre vezetne. Végre abban állapodtak meg, hogy egy határozatot szerkesztenek a református egyház összes consistoriumaihoz arra hiva fel, hogy hozzanak határozatot, melyben sürgetnék az államot a hivatalos zsinat összehivására. Igy állnak jelenben a dolgok. Tartok tőle, hogy a husz és nehány lelkész, kik Párisban tanácskoztak, sok nehézségre fognak bukkani. Az első nehézség, hogy mily alapon fog a zsinat egybejöni? Azt is kétlem, hogy mindenik consistorium a hivatalos zsinat összehivása mellett határozna. Aztán mind az orthodoxok, mind a liberalisok azt is szeretnék tudni, hogy mik lesznek e testületnek teendői. Továbbá az orthodoxok csak megállitott dogmákkal fogadnák el a zsinatot. Az „uj iskola" orthodoxai ugy látszik e nélkül akarnák. De hát erre legelőször is többséget kell gyüjteni. Azután meg kell nyerni a kormány jóakaratát. A kormány csak akkor egyeznék belé a zsinat megtartásába, ha meg lesz az egység. Az 1872-iki zsinat elég bajt okozott a kormánynak, hogy jövőre nézve óvatosabb legyen. De bárhogy legyen, az „uj iskola" eme kisérlete érdemes volt a felemlitésre. Tisztelet illeti az uj orthodoxiát, hogy megmutatta, hogy türelmesebb, valódi evangeliumi szellem lelkesiti. Mikor fogjuk ezt elmondhatni a régi orthodoxiáról? Annyi bizonyos, hogy most még nem.

A párisi consistorium ujabb ülést tartott Recolin utódának kinevezésére. Az oratoire-i kebli tanács ismét Robertyt választotta meg és a Consistorium megtagadta ujból a kinevezését. Az oratoire-i gyülekezet el van határozva, hogy ismét e jeles lelkészt terjeszti fel megerősitésre. Octoberben lesz az új felterjesztés és ez igy fog ismétlődni mindaddig, mig a régi orthodoxok letünnek és helyüket az ujak foglalják el, kik több igazságérzettel és szellemmel megadják annak a lelkésznek a kinevezést, kit az oratoire-i gyülekezet kiván.

CHARRUAUD.

Gyöngymondatok.

(Ujkori iróktól.)

Dicsekedés.

Egy becsületes ember sem dicsekszik jó szerencséjével, bármily büszke legyen is vele. *Sand Gy.*

Az igazlelkü ember nem dicsekedik sem magával, sem tetteivel. *Smiles.*

Dicséret.

A dicséret szelid hangja a megmérhetetlen terhek elhordozására inkább megerősit, mint a hogy a fenyegetés megterhelni képes. *Saphir.*

A dicséret szüksége bevegyül érzelmességünk első nyilatkozataiba; senki sem emlékezik közülünk azon korszakra, mikor e kivánság benne meg nem lett volna. *Bentham.*

Mikor az ember érzi magában, hogy jót tett, egy kevéssel több vagy kevesebb helyeslés belső elégültségéhez sem nem teszen semmit is, sem attól el nem veszen. *Sand Gy.*

Nagyoktól dicsértetni annyi, mint szélfuvás. *Corneille Tamás.*

Az együgyüség dicséri azt, a mit sokan dicsérnek, és a félelem azt, a mit megbuktatni nem tud. Sokakot megénekel az önérdek, és dicsérettel halmoztatik el, a kit minden ténye gyaláz. *Hagedorn.*

A dicséret a bölcsnek hasznos, a bolondnak árt. *Petrarka.*

Az embergyülölő nem tud dicsérni, megkülönböztető képességét lelkülete megzavarta. A hizelgő dicséretének nincs hitele s értéke. A dicsvágyas, csak azért dicsér, hogy ő is kölcsönbe dicsértessék; s nagyon feltünteti, hogy nem ugy érez, a mint szól. A kis értelmüek mindent nagyra becsülnek, mert nincs értékismeretök; nem emberei sem a nagyrabecsülésnek, sem a megvetésnek. Az irigy senkit sem dicsér, félve, hogy másokat magához hasonló érdemre ne emeljen. A becsületes ember illően dicsér, mert több örömére van igazat adni, mint magát mások kissebbitésével nagyzolni. *Lambert őrgrófné.*

Az arany felosztható, de a dicséret nem. *Lafontaine.*

Legkedvesebb gyönyör, azoktól dicsértetni, kiket mindenki dicsér. *Lafontaine.*

Bizonyos nemü vadság volna, minden dicséretet közönyösön visszautasitani; érzéssel kell venni a jóakaratu dicséretet a dicséretes dolgokért. *La Bruyere.*

Gyüjtötte: Kiss Mihály.

Irodalmi Értesitő.

Demeter Dénes költeményei. Hit, haza, szerelem. E czim alatt bocsátott közre Demeter D. papjelölt egy csinos kötetet, *Főt. Sepsi-Kilyéni Ferencz József*, unitárius püspök, kir. tanácsosnak ajánlva — Nemes eszmék hevitik az ifjú kebelt, érzelmek árja ragadja a szivet. Kifejezni ezeket ugy, hogy mások is megértsék, ez a legelső kellék. És e verseknek megvan ez érdeme: az érthetőség. Több sikerült költeményt olvashatni köztük, melyek az ifju szerzőnek dicséretére válnak, s a melyeket olvasva csakis azt mondhatjuk: tovább és fölebb! A kötet ára 1 forint.

A Theologiai ismeretek tárából, melyet Zoványi Jenő kolozsvári ev. ref. lelkész szerkeszt, megjelent a II-ik füzet. Az *Augustana confessio*-tól a *Böjt*-ig halad. A mit az első füzetről irtunk, ugyanazt a jót irhatjuk a másodikról is: jól szerkesztett hasznos vállalat, mely pártolást érdemel. A 12 füzetre tervezett munka ára előfizetéssel 5 frt, mely két részletben is fizethető, füzetenként fizetve egy füzet 50 kr.

A pozsonyi rendkivüli törvényszék és a gályarabok története. 1674—1676. A protestáns nagy közönség számára irta *Borsos István*, pápai ev. ref. főgymn. tanár. Szomoru korszaknak dicső története: a kath. inquisitio és prot. lelkészek mártyrsága, mit szerző gondos részletességgel ir le. Munkája valóban megérdemli, hogy a protestáns nagy közönség olvassa és belőle tanulságot vonjon. Hanem ezt már talán mégis másképp fogja levonni, mint a szerző bezáró soraiban tette, hol az unitáriusokkal szemben inti a magyar protestánsokat. 76 lapon kath. inquisitioról és jezsuiták-okozta borzalmas dolgokról beszélni és a 77-iken a jezsuitáktól nem kevésbé üldözött eme szabadelvü, türelmes magyar protestánsok, az unitáriusok ellenében vonni közelebbi hitfelei számára következtetést, ez történelmi képtelenség. Különben a munka ára 20 kr.

Zur ungarischen Reformationsgeschichte czim alatt *Dr. Szlávik*, eperjesi theologiai tanár a Gothában megjelenő Zeitschrift für K. G.-ben érdekes tanulmányt irt közelebbről. A tanulmány első része: „Die Schola Hungarica zu Wittenberg“ s a második: „Leonhard Stöckel“, melyekben Wittenberg befolyását és Stöckel, felsőmagyarországi lelkes hitujitót alaposan ismerteti. Dr. Szlávik elismerésre méltó szolgálatot tesz, midőn a külföld számára ily tanulmányokat ad közre a magyar protestánsok történeteiről.

A magyar irodalom története. Irta Bodnár Zsigmond, egyetemi magántanár. XV. füz. E füzetben Péczely József, Ányos Pál, Kármán József, Baróti Szabó Dávid, Dugonics András, Gvadányi stb munkásságát tárgyalja szerző. A füzet méltán sorakozik a kitünő tollal irt mű többi füzeteihez.

Olvasó-könyv. Az elemí népiskolák V—VI. osztályai számára. Szerkesztette Dezső Lajos. Kiadja a „sárospataki irodalmi kör.“ Ára kötve 80 kr. Nyomatta Steinfeld B. Sárospatak. E könyv főfeladatul tüzi ki az olvasás különböző fokozataiban való gyakorlás mellett a kedély- és nyelv-képzést, mely által a nép gyermekét a népies nyelvkincs birtokába kivánja bevezetni. Ezért bőven öleli fel a könyv a példabeszédeket, közmondásokat, népmeséket, mondákat, stb. mint a melyek a nyelv törvényének ismertetéséhez is méltó anyagul szolgálnak. Ismeretterjesztő olvasmányok is bővön vannak a könyvben, mely — igen helyesen — belepillantást enged a nép gyermekének a tudomány szentélyébe, hogy vágyat ébresszen benne a mivelődés iránt. A tananyag megválasztása és berendezése gyakorlati tanférfiura vall. Az egyes olvasmányok végén adott utasitások helyes és tájékoztató utmutatással szolgálnak arra nézve, hogy a tanitó mikép használja fel a könyvet az irásbeli dolgozatok készittetésére. Eltekintve attól, hogy e könyv kissé drágább a hason-fajtáju olvasó könyveknél: általában kitünő tankönyvnek ismerjük el.

Különfélék.

Az egyházpolitikai kérdésben elkészült a legujabb törvényjavaslat is, *a polgári házasságról* szóló és átnyujtatott előzetes áttekintésre a koronának. A javaslatról magáról annyit tudhatunk, hogy a polgári házasságot *kötelező* formában ajánlja, s a házassági jogot minden vallásfelekezetre egyöntetüen állapitja meg és a biráskodást ez ügyekben kizárólag az államnak tartja fenn. Klérikalis részről állitólag a legkevesebb ellenvetést tették a *kötelező* polgári házasság ellen. De e kijelentés mellett is az ultramontanok készülnek egy ujabb, már harmadik kath. nagy gyülésre, melyet Szabadkán sept. 10-én tartanak meg, hol beszélni fognak: az elkeresztelésről, az anyakönyvek államositásáról és az 1868-iki 53. t.-cz. módositásáról, a polgári házasságról, vallásszabadságról, zsidó receptioról, s a pápának, a királynak és a kalocsai érseknek üdvözlő iratok küldését határozzák. S mindezt hazafias énekekkel kisérik. Szép dolog a hazafiasság, hanem az ultramontan programmból az ország s a különböző egyházak békéje nem kér. — Bármiként fejlődjenek a dolgok, mi bizunk a protestantismus erejében és maguk a dolgok fejlődésére is abban világosságban, melyet épp a protestantismus gyujtott a nemzetben. A vallásügyi törvényjavaslatok nagy változásokat fognak előidézni a protestáns egyházakra is, de meglesz azoknak a jó oldala: a vallási erők értékét emelni fogja. A polgári házasságról készitett javaslatról megjelenésekor többet.

Az unitáriusok nemzetközi kongressusán, mely a világkiállitással kapcsolatosan tartatik Chicagóban september 16-án kezdődőleg, érdekes felolvasások lesznek, melyek közül felemlitjük a következőket:

„Az unitárius mozgalom helye a kereszténység fejlődésében“ Upton tanártól. „Az unitarismus történelme Lengyelországban.“ Gordon Sándortól. „Az unitarismusról és a modern tudományos eszmékről.“ Dr. Crosskey-tól. „Az unitarismusról és a társadalmi problémákról.“ Wicksteed Henriktől. A „Brit és külföldi Unitárius Társulat szervezetéről“ a titkár Bowie küld értekezést. „A magyar unitáriusok egyházi szervezetét“ Ferencz József püspök dolgozta ki, s Kovács János angol forditásában, elküldötte felolvasás végett, a mi sept. 22-ére van kitüzve.

In Memoriam. E czimen jelent meg az az emlék beszéd, melyet Kovács János szerkesztőtársunk, a néhai Paget János felett a Kolozsvári Angol Társalgó Kör évi közgyülésen angol nyelven tartott. Ajtai K. Albert a kör tagja a saját költségén nyomatta ki. A kiállitás oly szép, hogy diszére válik a nyomdájának. Az arczképét Pagetnek szintén oly müvészileg készitette el *Morelli Gusztáv* fametsző tanár, hogy bármely külföldi müvésznek becsületére válnék.

Értesitők. Az Unitárius vallásközönség felsőbb iskoláinak és az ezekkel kapcsolatos elemi iskoláknak értesitője az 1892/93-ik tanévről. Szerk. Ulár Pál igazgató. Tanerők *a kolozsvári főiskolában:* a theol. intézetben: 8; tanulók száma: 20; a gymnasiumban: tanerők sz. 20; tanulók sz. 269; az elemi iskolában: a tanerők sz. 4, tanulóké: 62. — *A tordai* polgári iskolával egyesitett középiskolában: tanulók sz. 139; az elemi iskolában: 115. — *A székely-kereszturi* öt osztályu gymnasiumban: tanerők sz. 9; tanulóké: 164, a mi valóban szép szám és erős bizonyiték ez intézet mellett; a gymn. előkészitő osztályában tanult 13. — Az értesitő gondosan és kitünő beosztással van összeállitva a kolozsvári iskoláé Ulár Pál, a tordai Varga Dénes, a székely-kereszturi Sándor János igazgatók által. — *A magyarhoni ág. hitv. ev. egyetemes egyház theol. akadémiájának értesitője*, 1892/93-ról. Szerk. Schneller István theol. akad. igazgató tanár. Tanerők: 6 rendes tanár, 2 magán tanár. Tanulók száma: 46. Az értesitő közli az igazgatónak a theol. akadémiai tizedik évét megnyitó értékes beszédét. — *A székely-udvarhelyi ev. ref. Coll. értesitője* az 1992/93. isk. évről. Az intézetben müködött 15 tanerő; tanult 292 tanuló. A gondosan összeállitott értesitőt Gönczi Lajos ig. tanár szerkesztette, kitől két munka is van közölve: „A székely-udvarhelyi ref. Collegium története 1876—1893-ig“, s „Nagy Lajos főgondnok emlékezete.“ — *A tordai állami polgári fiu- és leányiskola értesitője* az 1892/93.-ról. Szerk. Varga Dénes állami polgár isk. igazgató. A jól szerkesztett értesitőben Varga igazgató ismerteti Varasdy Lajos, kir. tanfelügyelő tervét a polgáriskola szervezéséről. Tanerők sz. 16. A polg. iskolában tanult 139; a leányiskolában: 96. Ebből unitárius volt fiu: 24; leány: 46.

Aranykönyv.

ADAKOZÁSOK A SZ.-UDVARHELYT ÉPITENDŐ TEMPLOMRA.

X. közlemény.

107. Özv. Koronka Antalné Kolozsvárt az öt évre tett igéret második részletében 2 frt.

108. H.-Szt.-Mártoni ekklézsiában részint gabonában részint pénzben adakoztak: Sándor Ferencz, Dimén József, Imre Sándor, Molnár Ferencz, Török Mózes. Bágyi Rebeka, Béla Ferencz, Béla Bálint, Dombi Péter, Kis Sámuel, Fazakas Mihály, id. Salátí Ferencz, Török Péter, Barta Péter, Török József, Török Ferencz, Kovács Ferencz, Sándor Lajos, id. Szabó Mihály, ifj. Szabó Mihály, Szabó Mózes, Szabó Márton, Salati András, Máté Sándor, Tőrök Sándor, Kovács Mihály, Vas János, Vas Ferencz, Csegezi Mózes, Kupás József, Kovács Sándor, Tóth Ferencz, id. Geréb Ferencz, ifj. Imre Sándor, Péter Mózes, Tamás István, Dénezs János, Gábor Ferencz, Béla Ferencz, Dimén Abel, Zoltán Ferencz, Szabó Lajos, Imre István, Csáki János, Baló Domokos, Dimén Mózes, Dimén Sándor, Dimén Elek, Kovács Péter, ifj. Szabó János, Gyorgya György, Kesztenbaum Sámuel, Salamon József, Molnár Ferencz, Geréd Mihály, ifj. Máté András, ifj. Dimén Lajos, id. Barta Mózes, Dobai György, Beke Mihály, ifj. Bartha Mozes, Dimén Dániel, Hosszu István, Dombi Mózes, Szabó Sándor, Bencze Balázsné, Béla Bálint, Dombi József, Miklós János, Molnár János, Csala István, ifj. Geréd Ferencz, Márton István, Sándor József, Sándor Péterné, id. Dimén Lajos, ifj. Török József, Szabó Mózes, Szabó Ferencz, Ötves Ádám, id. Bélla Sándor, ifj. Bélla Sándor, Benedek József, Imre Andrásné, Gergő Sándor, Imre János, Imre Mihály, Geréd Sándor, Péter Ferencz, Péter András, Máté András alsó, Derzsi Mózes, Kovács János, Dimén Ferencz, Gábor András, Jakab Márton, Imre András, Szabó Gábor, Benedek Dénes, Sándor János. Az összes adomány értéke (20 kr. postadij levonással) 45 frt 14 kr.

E közlemény összege	47 frt 14 kr.
Az előbbi közlemények összege	2886 frt 06 kr.
Együtt	2933 frt 20 kr.

Kolozsvárt, 1893. sept. 5.

Ferencz József
unitárius püspök.

NYILVÁNOS KÖSZÖNET.

Aug. 13-án a szentgericzei olvasó-egylet javára zártkörü tánczvigalom rendeztetett, mely alkalommal felülfizetni sziveskedtek. M.-köri esperes tiszt. Kelemen Albert ur 50 krt. jeddi birtokos tek. Magyari Sándor ur 1 frt. ny.-szeredai körjegyző tek. Iszlai Elek ur 20 kr. telekkönyvi átalakitó tek. Ürmösi János ur 50 kr. szászvárosi ref. tanár tekintetes Vitus Lajos ur noha nem jelenhetett meg, jegyét 1 frtal megváltotta.

A mulatság jövedelme meghaladja a 40 frtot.

Fogadják egyen-egyen a nemes czél iránti áldozatkészségökért az egylet nevében köszönetét a Rendező-bizottságnak.